ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ - СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИ ОДДЕЛ
SECTION HISTORICO-PHILOLOGIQUE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 8 TOME

СКОПЈЕ — SKOPJE
1955

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ - СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИ ОДДЕЛ
SECTION HISTORICO-PHILOLOGIQUE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 8 TOME

СКОПЈЕ — SKOPJE
1955

СОДРЖИНА — TABLE DES MATIERES

Х. Г. АНДОНОВСКИ-ПОЛЈАНСКИ

ЅИТУАЦИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА ПО ИЛИНДЕНСКОТО ВОСТАНИЕ И МИРЦШТЕГСКИТЕ РЕФОРМИ

Отоманската империја при крајот на XIX и почетокот на XX век покажуваше сериозни симптоми на распаѓање. Капиталите на големите империјалистички држави добиваа сѐ поголема доминантна положба во турското стопанство. Со тоа се зголемуваше зависноста на Турција и се комплицираше нејзината надворешно-политичка положба. Национално-ослободителните движења на поробените народи добиваа сѐ поголем замав и со тоа сѐ повеќе се влошуваше внатрешната положба во Империјата на „Светиот Падишах". Македонското национално-ослободително движење од предилинденскиот и поилинденскиот период, по својот замав што го имаше, значеше исто така сериозен удар на веќе разнишаните темели на државата на „Болниот човек".

Овој период во историјата на Турција, поспецијално во историјата на Македонија, доста е обработуван во поновата историографија. За развитокот на ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и за политиката на големите империјалистички и соседни балкански држави спрема Македонија, постојат богати изворни материјали. За овој период постои и бројна литература од областа на политичката историја, историјата на дипломатијата и од меѓународното право.

Од изворните материјали карактеристични се пред сѐ дипломатските документи, што ги издавале некои големи сили во почетокот на XX век. Тоа е во прв ред дипломатската преписка на странските претставници и конзули во Турција и официјалните дипломатски инструменти за развитокот на реформната акција во Македонија.

Дипломатската преписка за својата официјална политика спрема Источното прашање започнала прва од големите сили да ја издава Велика Британија. Нејзините „Сини книги" (Blue Book) и „Белата и Парламентарна книга" (White Book and Parliamentary Paper) содржат доста материјали и за положбата во Македонија во годините 1903—1905 и натаму.[1]

---

[1]) „Сините книги" излегувале во едицијата: „Further Correspodance Respecting the Affaire of South-Eastern Europe. Turkey. (**Забелешка:** Цитирањето на изворите и литературата е дадено во скратена форма, во библиографијата тие се цитирани во целост.)

Од непомало значење се и францускиите „Жолти книги" (Livre Jaune)[2] и италијанските „Зелени книги" (Libro Verde).[3] Некои важни материјали за македонското ослободително движење и за реформаторската политика на силите, излегоа во Париз 1903 год., во публикацијата: „La Question des Réformes dans la Turquie d'Europe. (Exposé Documentaire)"[4] и во Софија 1904 год., во „Мемоарот на Внатрешната Организација".[5]

Својата агитација во полза на македонското ослободително дело лондонскиот „Балкански комитет" (The London Balkan Committee), ја популаризираше и преку публикации. Комитетот го издаде и званичниот австро-унгарски реформен програм за Македонија[6] и во посебна книшка го изнесе својот став за положбата во Македонија по Илинденското востание.[7]

По патот на Англија, Франција и Италија, и Австро-Унгарија и Русија, како „најзаинтересирани" за приликите на Балканот, издадоа по ова прашање свои званични дипломатски документи.[8]

По завршувањето на првата световна империјалистичка војна, скоро сите големи сили започнаа систематски да издаваат официјални документи за предисторијата, причините на војната и во врска со прашањето за нејзината одговорност.[9] За македонското прашање важни се англиските[10], германските[11] и француските[12] званични публикации. Тајните

---

2) Во едицијата: Documents Diplomatiques. Affaires des Macédoine 1903—1905

3) Во едицијата: Documenti diplomatici. Macedonia 1906.

4) Издавачот е под псевдоним: „Un Non-Diplomate".

5) Го употребуваме фран. издание: La Macédoine et le vilayet d' Andrianople. s. l. 1904.

6) Austro-Russian Reforms. London 1903.

7) The Macedonian Crisis. London 1903. Некои членови на комитетот издадоа одделни студии и монографии за положбата во Македонија или пак ги објавија своите впечатоци од патот по Македонија. Би навеле некои од тие трудови: Abbot, The Tale of a Tour in Macedonia; Brailsford, Macedonia, its Races and their Future; Villari, The Balkans Question;Wyon, The Balkans from Within; Durham, The Burden of the Balkans; Mason, Macedonia and Great Britain's Responsibility и други.

8) Австро—Унгарија: Diplomatische Aktenstucke über die Reformaktion in Mazedonien 1902—1906. (Cf. Pribram, Politische geheimverträge Oesterreich—Ungarns 1789—1914; Eurof, Austro—Russian Relations., The Slavonic and East European Review XXXI—XXXII (1953). Русија: Реформы въ Македонии. Дипломатическая переписка.

9) Карактеристика на тие документи дава Вернер Неф., Kriegsursachen und Kriegsschuldfrage von 1914 Bern und Leipzig 1932, S. 28—41. (Исто и Ћоровић, Дип. Преписка, стр. III).

10) British Documents on the Origin of the War 1899—1914. Vol. V.

11) Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette 1871—1914, Vol. XVIII/I.

12) Documents Diplomatiques Français (1871—1914), 2e серие (1901—1911), tome III.

документи од архивата на руската царистичка влада, што во прв ред зборуваат и за заткулисната политика на Русија на Балканот, биле издавани за време на Ленина во вториот том на списанието „Краснij Архив“ за 1922 год.[13] Некои извештаи за работата на руските и австро-унгарските жандармериски офицери во Македонија, издале Р. Славејков[14] и Хубка[15]. Официјалната преписка на Портата со генералниот инспектор во Солун и некои одредби на Владата за смирувањето положбата во Македонија по востанието, ја издаде П. Дорев.[16] Преписката за официјалната политика на балканските држави спрема Македонија и македонското прашање не е систематски издавана, туку постојат неколку збирки кои по некои прашања го осветлуваат тој однос на владите и господаречките кругови во тие земји.[17] За развитокот на македонското револуционерно движење и за положбата во Македонија по Илинденското востание, важни се и мемоарите на раководителите на ВМРО, и тоа во прв ред на Горче Петров[18], Дамјан Груев[19], Славејко Арсов[20], Лука Џеров[21] и други.

Реформната акција на силите во Македонија и работата на странските цивилни и војни агенти на теренот, може да се следи не само низ званичните дипломатски документи, туку и низ мемоарите на самите учесници во таа акција. Мемоарите на Алфред Рапопорт[22] и Леон Ламуш[23] ни даваат

---

13) Поважните документи се издадени и во збирките: Комиссия по издании документов эпохи империализма. Сер. I, II, III; Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917.

14) Славейковъ, Изъ дейностьта на руските жандармерийски офицери въ Македония, Мак. Прегл., V/1, стр. 71—116.

15) Hubka, Die osterreichischen Offizierre in Makedonien.

16) Доревъ, Документи изъ турските държавни архиви, часть II.

17) Бугарија: Кесяковъ, Приносъ къмъ дипломатическата история на България 1878—1925. Во предвид би дошла и работата на Hyde, A Diplomatic History of Bulgaria. Некои документи ползуваат во своите работи: Силяновъ, Освобод. борби на Македония, т, I, II,; Тошевъ, Балкан, войни т, I,; Србија: Ћоровић, Диплом․ преписка Краљ. Србије, т. I,; Лапе, Нови документи за Илинден. востание. Илин. Зборн. 1903—1953; Лапе Неколку н. документи за 1903, Год. зборн. VI/7, стр. 237—310; Лапе Извештаи од 1903 г., Скопје 1954; Zografski, Nekol. dokumenata o prilikama i dogadjajima u Makedoniji 1903 g. Arhivist III/1—2, str. 5—17.

18) Спомени за Гьорчо Петровъ, София 1925.

19) Спомени на Дамянъ Груевъ и др., София 1927.

20) Възстанишкото движение въ югозападна Македония (до 1904). По спомени на Сл. Арсовъ, София 1925.

21) Къмъ борбите въ югозападна Македония. По спомени на Лука Джеровъ и др. София 1926.

22) Rappoport, Au Pays des Martyrs. Paris 1927.

23) Lamouche Colonel, Quinze ans d'histoire balkaniques (1904—1918). По македонското прашање Ламуш ги објавил и работите: La question macédonienne et la paix. Revue pol. et parlem. Io. IX. 1919; *Македония презъ време на турското владичество*, Мак, Прегл, I/5—6, стр. 47—59; Илинден. възстание и Мюрцштегската спогодба, Македония бр. 576 итн. (1928); Histoire de la Turquie. Paris 1953 (за реформите p. 332—334) и др.

по ова прашање изврсни податоци. Современиот домашен и странски печат ни дава доста материјали за положбата во Македонија по Илинденското востание и нарочно за односот на странското општествено мислење спрема македонското ослободително движење.[24]

Прашањето за реформите во Македонија е третирано во историската литература како актуелен проблем во општиот склоп на источното прашање. За реформите во Македонија напишани се неколку монографии, во кои споменатиот проблем е третиран од различни страни и со различни тенденции.[25] Во прв ред би ги истакнале работите на: Војнов[26], Драганов[27], Фосиеф[28], Шопов[29], Ексинтарис[30], и други.[31]

Важноста на средбата во Мирцштег и значењето на реформениот програм, ја обработи сосем информативно Г. Баждаров.[32] На австро-унгарско-руските разговори за Македонија во Мирцштег и заклучоците од тие разговори, се задржува авторот на овие редови во една своја статија.[33]

Односот на Европа по македонското прашање и акцијата на силите околу спроведувањето во дело на реформите го обработија: Ругиер[34], Пинон[35], Јеленик[36], Јанков[37], Краиниковски[38] и други. Ова прашање е обработено и во општите работи за источното прашање и тоа кај Шерадам[39], Мариот[40],

---

[24]) Некои податоци ни дава збирката: „Странскиот печат за Илинден. востание".

[25]) Уште дури траела реформната акција се појавиле по ова прашање разни статии во списанијата, а исто така и специјални студии, во кои проблемот е разгледуван на различни начини, Би ги наспомнале: La Macédoine et les réformes. Athénes 1903; Un Ex-Diplomate, Deux ans de réformes en Macédoine. Genève 1905.

[26]) Voinov, La Question Macédonienne et les réformes en Turquie.

[27]) Draganof, La Macédoine et les réformes.

[28]) Focieff, La Justice Turquie et les réformes en Macédoine.

[29]) Schopof, La réformes et la protection des chrétiens en Turquie.

[30]) Exintaris, Les réformes en Macédoine de 1903 à 1908.

[31]) Заслужуваат внимание и работите на: Даневъ, Реформната акция Съвременикъ I/2; Bailey, British Policy and the Turkish Reform Movement. Во предвид доаѓа и работата на Sax von Ritter, Geschichte des Machtverfalls der Türkei. (Македонија стр. 546—557)

[32]) Баждаровъ, Мюрцштегъ, Сб. Илинденъ 1903—1927, стр. 18—29, Заслужува внимание и работата на Поволни, „Mürsteg et la Macédoine". България, септ. 1932. Тука би дошла под внимание и спомената статија од Ламуш под бел. 21.

[33]) Андоновски, Средбата во Мирцштег, Разгледи I/13, стр. 4.

[34]) Rougier, L'intervention de l'Europe dans la Question de Macédoine.

[35]) Pinon, L'Europe et l'Empire Ottoman.

[36]) Јеленић, Европа и Маћедонско питање.

[37]) Янковъ, Европейската дипломатия и македонския въпросъ.

[38]) Krainikowski, La Question de Macédoine et la Diplomatie Européene.

[39]) Chéradame, La Question d'Orient. La Macédoine.

[40]) Marriot, The Eastern Question.

Генов[41], Поповиќ[42], Панајотов[43] и други. Прашањето е третирано и во поважните прирачници за дипломатската историја и тоа кај Дебидур[44], Пинон[45], Хаусер[46], Данев[47], Гуч[48], Шулек[49] и други.

Положбата на македонскиот народ по Илинденското востание и односот на Европа спрема македонското ослободително движење, е обработено и во поважните прирачници за историјата на македонското револуционерно движење и тоа кај Томов и Баждаров[50], Силјанов[51], Митрев[52], Кјосев[53] и други. Во предвид доаѓаат и трудовите за ширењето на оружаната пропаганда на балканските буржоазии.[53a].

I.

Тешките економски и политички услови при крајот на XIX и почетокот на XX век, го принудија македонскиот народ во револуционерната борба да бара спас од сé поголемата поробителска политика на турските феудалци. Иако доволно неприготвен и неупатен во заткулисните борби и мешање отстрана во работите на македонското револуционерно движење, македонскиот народ зеде масово учество во Илинденското востание. И додека се водеа ожесточени борби помеѓу востаниците и турската солдатеска, Централниот комитет на Внатрешната Организација преку своите задгранични претставници ја предаде, на 10 август 1903 год., на големите сили својата „Декларација" за целите и задачите на борбата на македонскиот народ. Во „Декларацијата" се истакнува дека бројните насилби ги принудија христијаните во Македонија да прибегнат до една масова оружана одбрана. За подобрувањето на положбата се инсистира на интервенцијата на Европа, како единствено средство што ќе го отфрли злото и проливањето на крвта. За да биде

---

41) Геновъ, Източниятъ въпросъ, т, II.
42) Поповић, Источно питање.
43) Панайотовъ, Източниятъ въпросъ.
44) Debidour, Histoire diplomatique de l'Europe. Vol. II.
45) Pinon, Histoire diplomatique de 1515 à 1928.
46) Hauser, Histoire diplomatique de l'Europe, vol. II.
47) Даневъ, Очеркъ на диплом. история на балкан. държави; исто и Найнова дипломат. история.
48) Гуч-Јовановић, Дипломат. историја Модерне Европе 1878—1919, део II.
49) Šulek, Diplomat. historija central. sila 1882—1915. Исто и В. П. Потемкин, Историја дипломатије, св. II.
50) Thomoff—Bajdaroff, Le Mouvement révolutionnaire en Macédoine.
51) Силјанов. Освоб. борби т. I, II.
52) Mitrev, Ilindenski ustanak. Vojn. istor. glasnik II/5, str. 100—131.
53) Кьосев, Илинден. възстание; од истио автор и: История на македон. национал. револ. движение, и др. негови трудови.
53a) Главно споменатата литература од бел.: 147—148, 149, 151.

интервенцијата поефикасна Внатрешната Организација предлагала да се назначи, во согласност со големите држави, еден главен губернатор-христијанин за Македонија, што би бил независен од Високата Порта. Понатака се барало да се образува една меѓународна контрола, што би се ползувала со широки права на санкции. Притоа Внатрешната Организација ја отфрлила од себе одговорноста за несносната положба во Македонија и ја потенцирала својата цел на крајот на „Декларацијата", дека ќе ја „подржува борбата до потполното постигање на целта, црпејќи енергија во совеста на својот долг и во симпатиите на цивилизираниот свет."[54] Меѓутоа, апелот на Внатрешната Организација до силите во Европа останал мртво слово на хартија.

Намерувајќи да го спречи ширењето на востанието, турската влада со нови војни контингенти безобзирно го задушувала востанието. Против варварските истапи на турската солдатеска и башибозук над мирното население, Внатрешната Организација со нов меморандум од 12 август 1903 год., преку задграничните претставници, протестирала кај силите.[55]

Оружаните дејства помеѓу востаниците и турската војска траеле неполни три месеци. Веќе кон крајот на месец октомври 1903 год., востанието било задушено скоро во сите реони. Високата Порта со разни начини на пропаганда целела да го обмане светот за положбата во Македонија. Англискиот пратеник во Цариград Сер Н. О' Конор во еден извештај од 2 октомври 1903 год., до државниот секретар маркизот Ленсдаун, му пишува меѓу другото и следното: „. . . Иако Портата дава оптимистички уверувања дека македонското востание (the Macedonian Insurrection) е задушено, домашниот печат продолжува да соопштува за борби со востаници во разни места на вилаетот, каде четите варираат во број од 20—100 . . ."[56] Судрувањата со турскиот аскер станувале сѐ поретки. И во одделните револуционерни реони востаничките снаги различно регирале во отпорот против притисокот на бројните турски снаги. Англискиот вице конзул во Битола Мак Грегор во еден свој извештај од 13 октомври 1903 год., ѝ соопштува на својата влада, дека во текот на месецот се појавила нова револуционерна активност. Лошото време било причина „. . . многу селани и ко-

---

54) Question des réformes p. 77—78; Turkey 1 (1904), p. 271—272; Силјанов, Освоб. борби т. I, стр. 355—356; Декларацията на ВМРО, сб. Илинден (1922) стр. 8.

55) Question des réformes p. 86—88; Силјанов, Освоб. борби т. I, стр. 431—432.

56) Turkey № 2 (1904), dok. 55, p. 54. Со сличен тон се изразува и англискиот вице конзул во Битола Мак Грегор во еден извештај до генералниот конзул во Солун од 23. IX. 1903. (Turkey № 2 (1904) dok. 55/3, p. 56).

митации да ја напуштаат борбата и да предадат голем број пушки и по веродостојни европски податоци селаните во многу области се враќаат дома масово (en masse)". Понатака во истиот извештај Мак Грегор истакнува, дека „трупите постапуваат лошо спрема неборечкото население; потврдено ми е од повеќе европски податоци — пишува понатака Мак Грегор — дека војниците се навикнале на масакрирање на мртвите на еден грозен начин којшто е карактеристичен за азијатските племиња".[57] Акциите на турската солдатеска во задушувањето на востанието критично се одразиле на положбата на македонскиот народ. Бугарскиот дипломатски агент во Битола Д-р Кожухаров, во еден извештај од 4. XI. 1903 год., го соопштува следното: „Маките на народот од пожарот и гладот не можат да се опишат, но тие би биле поподносливи, ако можеше да се сопре одењето на воените одделенија и жандари по селата и пепелиштата, за да тепаат и бараат пушки".[58] Гладот и болестите насекаде се ширеле. Полицијата, војската, турските и албанските разбојнишки банди секидневно ги крстосувале селата и вршеле насилби над народот. Тешката положба на народот се опишува и во извештајот на Главниот штаб на востаничките одреди од крајот на септември 1903 год., во него се вели:
„1. Поради мизеријата, гладот и зимата што настапува една трета од нашиот народ е осуден на гладна смрт.
2. Земјата на населението е во опасност исцело да се претвори во чифлици на Турци и богати гркомани.
3. Останатиот дел од населението одвај ли ќе има можност да се спротивстави на желбата на турската власт и соблазнителните и застрашувачките агитации на разбеснетите грчки владици и сигурно ќе мине под патријаршијата . . .
4. Се прават веќе тајни предлози на народот од католички и протестантски мисионери за преминување под власта на нивните цркви".[59] Тешката положба била причина Главниот штаб на востаничките снаги да донесе во почетокот на октомври 1903 год., наредба за расформирање на четите, за складирање на оружјето и за повлекување на поглавните војводи на чети во Бугарија.[60]

Според статистичките податоци, што ни стојат на располагање, може да се даде веродостоен биланс за текот на борбите помеѓу востаниците и турската војска и за направените штети на населението, како последица од воста-

---

57) Turkey № 2 (1904), dok. 116/1, p. 104.

58) Силјанов, Освоб. борби, т. II, стр. 12.

59) Кьосев, История, стр. 314.

60) Джеров, Към борбите, стр 21. Решението на штабот наишло на различита реакција. За тоа Ѓј. Петров (Спомени, стр. 189) вели: „Таа повелба ми се виде неморална. Тоа доведе до страшен морален крах, населението се сметаше за изиграно."

нието. Според „Мемоарот“ на Внатрешната Организација[61] во Македонија за време на востанието станале повеќе од 203 борби. Во нив учествувале околу 26.000 востаници и војска околу 350.000 (или однос на силите спрема Карнегиевата анкета — 1:13[62]). Пострадале повеќе од 16 каази со 201 населено место. Биле изгорени 9830 куќи, останале без покрив околу 70.000 луѓе. Побегнале над 30.000 луѓе и тоа не само во соседните на Македонија земји, туку и во други земји во Европа и Америка.[63] Изнесените податоци се поклопуваат со некои други статистички извештаи.[64]

Поради тешката положба во Македонија, по Илинденското востание, следуваше да се чуствува сред населението извесно разочарување и деморализација. Војводата Сл. Арсов во своите „Спомени“ истакнува, дека со Дамета Груев дошол до убедување дека „туѓа интервенција ќе нема. Од сите страни доаѓале лоши вести, тука се предале, таму се предале, онаму опаднал духот и слично. Големите движења на војските . . . биле причина да се појави реакција и веќе се зборувало за тоа“.[65] Извесен број раководители побегнале од земјата. За тоа бегство, Ѓ. Петров во своите „Спомени“ вели: „Оние, што даваа на народот совети да се предава, сами не се предадоа, туку побегнаа во странство. Сите раководни сили требаше да останат и да страдаат заедно со народот. Најповеќе селани — војводи останаа во земјата, а сите поинтелегентни побегнаа . . . Сето ова ја дискредитираше организацијата.“[66] Вербата на народот во Внатрешната Организација и во револуционерното движење не била изгубена. Како сведоштво ни послужува и констатацијата на Брејлсфорд, кој како раководител на англискиот „Македонски помошен комитет“ (Macedonian Relief Committee) бораveше неколку месеци во Македонија, при крајот на 1903 и првите месеци од 1904 год.[67] Во својата обемна книга за Македонија, во која ги изнесе впечатоците од престојот во

61) Mémoire, p. 241--244.

62) Dotation Carnegie, p. 20. (се служи со податоци од „Мемоарот“).

63) За македонски бегалци во Словенија, cf. работата на потпишаниот: „Makedonski begunci u Sloveniji posle Ilinden. ustanka. Istor. Pregled I/1, str. 50—52.

64) Генералниот инспектор на солунскиот вилает Хилми паша во еден свој извештај до Великото везирство, споменува дека за време на востанието биле изгорени повеќе од 80 села, а куќи повеќе од 7000 (Дорев, Документи стр. 227). Српското конзулство во Битола и соопштува на својата влада, во еден извештај од 20. IX, 1903 год , дека околу 8000 семејства останале без покрив, околу 30.000 лугје ќе скапувале од глад преку зимата, (Лапе, Нови документи, стр 89, 100—102).

65) Арсов, Възстн. движение, стр. 132. Српските конзули во своите извештаи од Македонија соопштувале дека македонското движење почнало да „стивнува и малаксува“ (Лапе, Неколку н документи стр. 284).

66) Петров Гј., Спомени стр 191.

67) Андоновски, Санитарното дело во Македонија итн., стр. 2·

Македонија, на едно место вели: „Востанието од 1903 година беше многу повеќе одошто едно активно војничко движење. Тоа беше една масова демонстрација во која учествуваше сето селско население, мажите, жените и децата". А на друго место потцртал: „Првата изненада за мене беше, дека тоа население востана масово (en masse). Втората изненада поизненадна од првата беше, дека сите тие маки преку есента не предизвикаа никаква реакција против комитетот или против неговите водачи. Селаните останаа лојални спрема Организацијата, што ги беше потопила во таа беда. Одејќи по пепелиштата на некогаш цутните села или по болничните одделенија кадешто Помошното друштво ги беше собрало ранетите жени и деца, имаше моменти — продолжува натаму Брејлсфорд — кога човек се чувствуваше оти ја проколнува самата идеја за востание, да мисли, дека никаква провокација не можеше да ги оправда, дури и физичките болки, коишто се заклучуваа во таа придобивка". Според Брејлсфорда, тоа биле „. . . само надворешни рефлексии. Ретко кои од нив беа во душите на Македонците . . . Во болницата во Костур — бележи Брејлсфорд — болните во машкото одделение, при оздравување од болестите, причинети од тешкотиите и од суровоста на времето, говореа со восхит за своите идни планови и за борбата, што мислеа да ја подноват, штом здрављето и пролетта ќе претстават згоден случај за тоа." „Во Охрид — вели понатака Брејлсфорд — јас сум слушал доста стари луѓе да изјавуваат, дека ако комитетот издаде повелба за нова борба преку летото, тие не ќе се поколебат да се потчинат на повелбата".[68] Со сличен тон се изразува во своите „Спомени" и Ив. Попов, кој вели, дека пред изгорените села мажи, жени и деца се провикнувале: „Комати да се стори селото, вие (востаниците) да сте живи, коа ќе се ослободиме, подобри куќи ќе си направиме".[69]

Вербата во револуционерната организација се засилувала уште повеќе со тоа, што по востанието останале во Македонија поважните раководители на македонското револуционерно движење, како Даме Груев, Ѓорче Петров, Пере Тошев, Христо Узунов и други . . . Тие работеле да го одржат и подигнат духот на народот, да ја доведат во ред Организацијата, да дадат оценка на настанатата ситуација по востанието и да ѝ дадат нов импулс на борбата. Планирано било да се започне со масите во селото и да се оди натаму кон зацврснувањето на окружните и градските раководни тела на револуционерната Организација.[70]

---

[68]) Brailsford, Macedonia p. 158, 166.

[69]) Попов, Борбата, стр. 30.

[70]) Томов, След Илинден. възстание, стр. 146—147.; Силјанов, Освоб, борби т. II. стр. 15,; Кьосев, Илинд. възстание стр. 95—96.

Борбата на македонскиот народ за национално ослободување за време на Илинденското востание, остави изразит впечаток сред некои кругови на општественото мислење во неколку земји во Америка и Европа. Печатот беше главен информатор за настаните во Македонија за време и по востанието.[71] Скоро сите повлијателни весници имаа свои постојани политички и војни кореспонденти, како и специјални известувачи во Македонија. Со непомало внимание е третирана во странскиот печат и положбата во Македонија по Илинденското востание. Англискиот кореспондент Р. Вион, во едно писмо од Битола, објавено во „Дејли Мејл", пишува помеѓу другото и следното: „Крвопролевања, палежи, грабежи, убиства, колежи, секидневно се одигруваат . . . Доаѓа несносна зима и донесува тешка глад, што безусловно немило ќе пустоши по Македонија. Ова рапидно морално и материјално пропаѓање се спроведува систематски и сигурно. Сите окрузи се опустошени, та друго не се гледа, туку само згаришта, опустошени полиња и уништени села. Бројот на уништените и опожарените села изнесува повеќе од стотина. Насекаде е вака, а во окрузите охридски и во монастирскиот крај секако е најлошо . . . " На крајот Вион заклучува: „. . . Сега доаѓа зима. Што ќе биде тогаш од толку илјади луѓе? Жетвата е уништена, куќите се изгорени, а богаството ограбено!"[72] Причината за тешката положба во Македонија некои весници ја префрлуваа на империјалистичките држави. Загрепскиот „Обзор" во една статија пишуваше: „Еве, до каква ситуација е доведена Македонија од Европа и од нејзината политика. Турците осоколени од нејзиното држање ги продолжуваат своите злочини над христијанското население".[73] Весниците различно ги толкуваа големите илинденски настани. Лондонски „Тајмс" во една статија од август 1903 год., пишуваше: „Иако не изгледа дека општото востание ќе биде успешно, или дека не ќе донесе ништо друго освен пролевање на крв; важното е тоа што тие немири се завртија во сеопшта револуција и што докажува, дека австро-руските реформи немаат успех. Ние, Англичаните — се вели понатака во „Тајмс" — никогаш не се занесувавме со надежта, дека таа пилула ќе ги излечи хроничните потреси на Балканскиот Полуостров. Ние се согласивме да ги пуштиме слободни рацете на двете заинтересирани Влади, што се зафатија со работата да му покажат на султанот, како треба

---

[71]) Cf. Предговорот на потпишаниот во публикацијата: „Странскиот печат за Илинд. востание", стр. III-IX.

[72]) Obzor 207, 12. IX. 1903, стр. 2. Р. Вион своите впечатоци од Македонија ги изнел во посебна книга, изд. во Лондон 1904 г. ја наведуваме во бел. 7. (Анализа на неговата книга дава потпишаниот во: Македонските востаници, Разгледи II/12/1955).

[73]) Obzor 205, 10. IX. 1903, стр. 2.

незадоволното население да се смири. Успехот изискува голем самопрегор од страна на Македонците, правилна оценка на положбата и потполна некористољубивост од страна на силите“.[74]

Весниците различно го коментираа и проблемот за разрешувањето на македонското прашање. Конзервативните официози во Германија, Велика Британија и во некои други земји, раководејќи се од свои интереси и со свој посебен однос кон балканската политика, го штитеа интегритетот на Турција и се заложуваа за зачувување на statu quo-то. Либералниот печат отпрвин беше за споведување на поумерени реформи, а подоцна бараше поенергична интервенција на силите во работите на Турција. Социјалистичкиот печат повеќе го потенцираше ставот, дека единствено решење е во автономијата на Македонија.[75]

Преку печатот општественото мислење ги изразуваше своите симпатии спрема македонското ослободително дело и бараше енергична интервенција за подобрување на положбата во Македонија. Преку печатот може да се следи и акцијата на јавноста во некои земји во Америка и Европа, во полза на македонската кауза. Големата заинтересираност на јавноста спрема настаните во Македонија за време и по Илинденското востание се истакнува и во дипломатските соопштенија.[76]

На чело на движењето во полза на македонското ослободително дело стоеја специјално основани за таа цел — „Македонски комитети“. Тие имаа за цел преку агитации да го популаризираат македонското револуционерно движење, а преку помошните акции да соберат што повеќе прилози во полза на постраданите во Македонија, за време на Илинденското востание. Со својата заангажираност околу популаризацијата на македонското ослободително дело познати

---

[74]) Obzor, 189, 21, VIII. 1903, стр. 2.

[75]) Органот на словенечката социјал-демократија — Delavec-Rdeči Prapor во една статија (34, 21. VIII. 1903, с. 2 — Андоновски, Странскиот печат, стр. 79—80) пишува, дека „единствено средство да се сочува мирот, е извојување на македонската независност и слобода“.

[76]) Францускиот пратеник во Лондон Пол Камбон, во еден извештај од 6 IX. 1903 год., истакнува дека „... Тие работи (македнските) се предизвикуваат кај англиската јавност, која е сета во возбуда ...“ (Doc. Diplomatiques. III, № 420, p. 566). Со ист тон се изразува и Францускиот шарже д'афер во Лондон—Жоврej, во еден извештај од 23 IX. 1903 год. Во тој извештај тој истакнува, дека кабинетот Балфур не мисли да се солидарисува со општественото мислење, кое сега „... s'accentue en faveur des Macédoniens ...“ (Doc. Diplomatiques. t. III, № 439, p 582). За францускoто општествено мислење, во еден извештај се истакнува, дека манифестации „... се прават во Франција на публичните собранија и во печатот, во полза на Македонците ...“ (Doc. Diplomatiques t. III, № 153, p. 207).

се: лондонскиот „Балкански комитет“, македонските комитети во Њујорк, Филаделфија и Бостон[77], парискиот „Comité de Macédoine“, италијанските комитети „Pro Armenia e Macedonia“ и слични комитети во други земји. Изразита активност за агитација на македонското ослободително дело покажа и општественото мислење во југословенските земји. За одбележување е активноста на љубљанскиот „Македонски комитет“, загрепската организација „Хрватски Соко“ и Српската социјал-демократска партија.[78]

На митинзите, организирани во полза на Македонците, општественото мислење инсистирало за енергична акција на силите и за подобрување положбата во Македонија. На еден митинг, одржан во Лондон, во салата „Џемс Хол“ на 17 август 1903 год., во донесената резолуција се барало: „...да престане директната султанова владавина во Македонија“.[79] На конгресот на Тредјунионите, одржан во септември 1903 год., во донесената резолуција се истакнувало: „Министерството на Негово Височество веднаш да направи такви чекори што ќе мораат да го попречат продолжувањето на насилбите“.[80] На меѓународниот македонски митинг, одржан во Париз, во театарот „Сара Бернар“ на 25 октомври 1903 год., се барало во резолуцијата, помеѓу другото да се назначат во Македонија „...одговорни управници и да се оствари вистинска контрола“.[81] Во резолуцијата донесена на митингот на Српската социјал-демократска партија, одржан во Белград на 24 август 1903 год., се истакнувало дека е „единствено правилно решение на ова прашање во автономијата на Стара Србија и Македонија, во врска со конфедерацијата на балканските држави“.[82]

Честите истапи на јавноста во полза на македонското ослободително дело и нивниот притисок на дипломатските кругови, ги принудија последните да обрнат извесно внимание на настанатата ситуација и да ја започнат својата игра низ тајните кулоари и на зелената маса. Рапортите на дипломатските претставници, пишувањето на печатот и инсистирањето на општественото мислење, ја принудија дипломатијата во некои земји и со овој случај, со работите во Македонија, да се заинтересира за приликите во империјата на „Црвениот Султан“.

---

77) Cf. Stephanove, The Bulgarians and Anglo-Saxondom, p. 324—325; Исто и: Андоновски, И Новиот Свет проговори. Разгледи II/5, стр. 8—9.

78) Спореди ја работата на потпишаниот: „Ехото на Илинденското востание сред југословенските народи „Илинденски зборник 1903—1953.

79) Stephanove, Bulgarians, p. 184. (Подробно за одгласот во Велика Британија — Андоновски, Илинден. одгласи.).

80) Macedonian Crisis, p. 24.

81) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 28—30.

82) Андоновски, Ехото, стр. 22.

II.

При крајот на XIX и почетокот на XX век силно се заостријa спротивностите помеѓу големите империјалистички држави. Карактеристично за тоа време е зголемувањето на тенденцијата за колонијална експанзија и за проширување сферите на влијание, кое довело до потполна поделба на светот помеѓу империјалистичките држави. Во тоа време и Турција е погоден терен за навлегување на странскиот капитал. Под притисокот на европскиот капитал Турција потпаднала под сé поголема финансиска, економска и политичка зависност од европските империјалистички сили. Турција била објект каде се крстосувале и судирале противречните интереси на големите империјалистички држави. Бидејќи имале свои „жизнени интереси“ на ова подрачје тие се бореле да го сочуваат интегритетот на Отоманската империја, да го спречат усложнувањето и менувањето на положбата и биле против револуционерното движење на потчинетите народи во империјата на „Болниот човек“. Се целело пред сé да се зачуваат вложените капитали во турското стопанство и во извесна смисла како pro forma да се спроведат такви „реформи“, за време на „неблагопријатните моменти“, кои нема корено да ја изменат положбата, туку само да се ублажат некои полуфеудални мерки што не одговарале на самото време. Така се дошло, да се практикува, за време на револуционерните движења на потчинетите народи, до периодично спроведување на финансови, административни, војни и други реформи. Тоа нарочно се остварило во случајот со Македонија.

Во она време, македонското прашање се разгледуваше како дел од општото прашање за решавањето опстанокот на веќе разнишаната Отоманска империја — Источното прашање. Тоа прашање не се разгледуваше изолирано, како оддделно прашање, туку кое пред се зависеше од решавањето на акутниот проблем на „Болниот човек“ на Босфорот. Самото негово решавање зависеше и од конкретната констелација во светот, од односите помеѓу „заинтересираните“ сили и од нивните политички махинации на ова подрачје.

Во времето, за кое станува збор, големите империјалистички држави беа поделени на два блока: „Троен сојуз“, со учество на Германија, Австро-Унгарија и Италија и „Двоен сојуз“ со учество на Франција и Русија. Надвор од блоковите беше Велика Британија која постепено се ослободуваше од својата „Сјајна изолација“ (Splendid isolation).[83] Меѓу империјалистичките држави нарочито се истакнуваше

83) Тарле, Историја т. II, стр. 272 и сл; Генов, Източ. въпрос, стр. 524; Данев, Диплом. история, стр. 89—94, Кьосев, История стр. 323—325

ривалството помеѓу Германија и Англија. Со проектирањето градбата на познатата железничка линија, под име, (како што се изразува Ленин[83a]) „Три Б.“ (Берлин—Бизантиум (Цариград)—Багдад), Германија целела да го засили своето господство во Мала Азија и на Арапскиот Полуостров и да го открие патот за нејзиното економско влијание над Индија и Египет, претставувајќи со тоа опасност за господството на Англија во тие земји. Затоа, и за остварувањето на тој свој „Грандиозен проект“ Германија здраво се настануваше во Турција и го бранеше нејзиниот интегритет. Додека од друга страна, разнишаната Отоманска империја претставуваше и нејзино најболно место и затоа и работеше да го сочува интегритетот на Турција и да го парира влијанието и мешањето на другите империјалистички држави, нарочно на Англија. Експанзионистичкиот империјализам на Англија ги осети ударите на германскиот „Drang nach Osten“ и работеше да ги парира и елиминира тие завојувачки планови на Германија, која ги додирнуваше нејзините „жизнени интереси“. Англија се стремеше да ја изолира Германија и да ја опкружи со веригата на империјалистичкиот противгермански сојуз. Чувствувајќи го најболното место на Германија, Англија заработи за интервенција во Турција. Кон неа се придружи и Франција. Исто така и другите големи империјалистички држави беа заинтересирани за приликите во Турција. Австро-Унгарија работеше што повеќе да го засили своето влијание на Балканот, за да ги оствари своите аспираторски намери кон Моравско-Вардарската долина, кон Солун. Заради комплицираната меѓународна положба не го сметаше моментот погоден и дејствуваше да се сочува редот на Балканот и беше против секакво револуционерно движење, ако тоа се косело со нејзините интереси. Русија била заинтересирана за Босфорот и Дарданелите, но поради далекуисточните заплети, го сметаше прашањето на Балканот за второстепено и работеше на тоа да се сочува, по секоја цена, statu quo-то. Австро-Унгарија и Русија биле сметани за „најзаинтересирани“ за приликите на Балканот. Својот однос како „заинтересирани“ за приликите на Балканот, Австро-Унгарија и Русија го санкционираа со спогодбата од 1897 год. Во таа спогодба се потенцира принципот за одржувањето на statu quo-то на Истокот, зачувувањето на султановиот суверенитет и во случај на потреба силен дипломатски притисок за одржување на мирот.[84] Поставките на оваа спогодба се подвлекуваат и во реформниот

[83a]) Ленин В. И. Империализма, като найвисока стадия на капитализма. Избрани произведения, т. VIII. Москва, 1933, стр. 55—56, 130—131.

[84]) Šulek, Diplom. Historija str. 128—129; Debidour, Hist. diplomatie p. 106—107; Pinon, Hist. diplomatie p. 168 и сл.; Силјанов, Освоб. борби т. I стр. 188; Потемкин, Ист. Дипломатије, стр. 165.

програм од 8 февруари 1903 год., донесен во Виена од страна на министрите за надворешни работи на Австро-Унгарија и Русија, со цел да се смират „немирните македонски провинции.“ Спрема овој реформен програм се давале поголеми овластувања на генералниот инспектор на солунскиот вилајет-Хилми паша, назначен со султановото ираде од крајот на декември 1902 год., со кој обид Портата сметаше да ја попречи интервенцијата на силите. Реорганизацијата на полицијата и жандармеријата била поверена на европски инструктори, се предвидел и самостоен буџет за сите три вилаета, додека десетокот се заменил со земјишен данок и т. н.[85] Меѓутоа, точките на овој, таканаречен „февруарски“ програм, не дадоа никакви позитивни резултати и не се исполнија. Само биле назначени четири странски инструктори за реорганизација на полицијата и жандармеријата. Овие реформи не наидоа на добар пример кај македонскиот народ.[86] Реформите беа продукт на интересите на „заинтересираните“ сили[87], одеа на штета на македонското револуционерно движење.[88]

За работите во Македонија беа заинтересирани и соседните балкански држави што беа во она време под знатно влијание на големите империјалистички сили.[89] Македонија за владеачките големо-буржоаски кругови на балканските

---

[85]) Dip. Aktenstucke, dok. 5, S. 7—10; Doc. Diplomatiques, t. III, dok. 87, p. 115—118; Кьосев, История стр. 326—327.

[86]) Заради тоа што овие реформи ја содржеа безначајната клаузула (точка 4 од спогодбата) за назначување на место на муслиманските, христијански падари добија кај нашиот народ духовит назив — „падарски“ или инаку како што го носат називот во историјата на дипломатијата — „Февруарски реформи“, бидејќи се донесени во февруари 1903 год. (Ламуш, Петнадесет години, стр. 20; Силјанов, Освоб. борби, т. I, стр. 193).

[87]) Безначајноста на потфатот на „заинтересираните“ сили го карактеризира и еден извештај на германскиот пратеник во Цариград — Маршал, за аудиенцијата кај големиот везир Ферид паша, при која прилика на последниот му изјавил дека спогодбата „не преставува никаква интервенција во внатрешните прилики, туку тоа се само пријателски совети на двете Велесили во интерес за зацврснување на султановиот авторитет и за одржувањето редот и мирот на Балканот, надополнувајќи го притоа со некои точки од султановиот реформен програм од декември минатата година (1902 год., — н б.)“ (Grosse Politik XVIII/1, S. 240). Интересна е и изјавата на канцеларот Билов за политиката на Германија спрема Турција. Тој изјавил: „Сигурноста на Султанот и на неговата држава и сега, како и порано, останува кардиналната точка на нашата политика Во таа подршка ние ја гледаме гаранцијата за општиот мир“. (Стояновъ, Македония стр. 184).

[88]) Во Француските печат „февруарските реформи“ биле наречени фигуративно: „Планината родила глушец“. (Соларовъ, България стр. 117).

[89]) За австро-руската борба за влијание во Србија Јовановиќ (Влада Ал. Обреновића, стр. 371) вели: „Вовлечени во вителот на руско-австриската борба, ние не изгледавме веќе господари ни на својата надворешна, ни на својата внатрешна политика: дали однадвор ќе се стремиме за присоединување на Босна или за присоединување на Маке-

држави претставуваше објект за завојување. Секое самобитно движење во Македонија, кое целело кон автономија, беше спротивно на нивните аспираторски намери, беше за нив непријателско, и не бираа начини и средства да му се спротивстават. Балканските буржоазии го запираа самостојниот и правилниот развиток на македонското ослободително движење. Тие работеа да го преземат револуционерното движење и да го исползуваат за свои цели или пак да образуваат свое движење. Така напр., големобугарската буржоазија се служеше со таканаречените „востанија" за да ги задоволи своите аспираторски апетити спрема Македонија. Политиката на Србија во време на Обреновиќите[90] беше, во извесна смисла, колеблива и варираше помеѓу Австро-Унгарија и Русија. Меѓутоа, во тие варијации се повлекуваше онаа црвена нишка што на еден митинг одржан во Ниш на 11 јануари 1903 год., кралот Александар Обреновиќ, ја беше дефинирал со констатацијата, дека на Балканот никој не ќе може да земе ни парче земја, а на Србија да не ѝ припадне нејзиниот дел.[91] Кога на Австрија ѝ нудел царински сојуз, тој како цена на тоа барал, ако ќе се дојде до поделбата на турското царство, Србија да ја добие Стара Србија и северниот дел на Македонија.[92] Политиката на Србија спрема

донија, — дали внатре, ќе имаме личен или уставен режим — тоа во голема мерка зависеше од односот на руско-австриските сили на Балканот" (Cf. Vucinich, Serbia between East and West. Stanford 1954).

[90]) За политиката на Србија, спрема Македонија ни сведочи и едно соопштение на српската влада од 27. III. 1902, во кое помеѓу другото се истакнува: „...Српската влада наоѓа оти сега треба да изјави дека таа беше отсудно спротивна за создавање на една нова автономна провинција . . ." (Ћоровић, Дип. преписка стр. 735). За политиката на Бугарија спрема Македонија е интересно и пишувањето на Лениновата „Искра" (В. Д. Отношение рус. прав., 48, 15 IX. 1903 — со статијата ми помогна Љ. Лапе). Во статијата се вели: „Кнезот Фердинанд, се разбира, не се радува на никаква автономија на Македонија, тој на никаков начин не ја сака неа затоа што автономијата на Македонија во неговите очи е најголема опасност за неговата династија, а уште и за неговата егзистенција".

[91]) Ћоровић, Односи, стр. 27.

[92]) Ibid стр. 28; Cf. Marcuse, Serbien und die Revolutionsbewegung in Makedonien. Berlin 1908; Boghitschevitsch, Die auswartige Politik Serbien 1903—1904. Berlin 1928—29. Интересен е дописот на белградскиот кореспондент на трстјанскиот весник „Edinost" (271, 27. XI. 1903) во кој тој говори за спогодбата помеѓу Русија и Србија постигната за време на кралот Александар (не ни е познато дали оваа спогодба е објавена во постоеќите дипломатски збирки). За време на посетата на грофот Ламсдорф на Србија, при крајот на 1902 год., била постигната таа спогодба во која се потенцирале овие точки: 1. Србија во сите политички прашања што се однесуваат до приликите и настаните на Балканот, ќе се раководи со напатствијата што ќе ги добива од руската влада и не ќе решава ништо без спогодба со Русија. 2. Русија се обврзува дека при решавањето на македонското прашање ќе ги потпира српските аспирации и дека ќе работи на тоа правилно да се задоволат тие аспирации..."

Македонија не се изменила ни по државниот удар, иако владата заради несредената надворешна и внатрешна положба постапуваше со поумерен тон спрема настаните во Македонија.[93] Еднаков однос спрема Македонија имале и останатите балкански држави.

III.

Илинденското востание ги изненади и ги вознемири големите империјалистички држави и господаречките кругови во балканските држави. Тие не се надевале на еден така голем потфат на поробените македонски маси. Востанието го потврди потполното фијаско на „февруарскиот“ реформен програм, а воедно со тоа и одговорноста на „заинтересираните“ сили во овој дел на светот.[94] Илинденските настани ја раздвижија европската дипломатија.

Во текот на самото востание, големите сили поднеле неколку демарши до Илдиз Кјошк, во смисла за што побрзото востановување на редот и мирот во земјата. Кон крајот на август германскиот кајзер преку својот цариградски пратеник баронот Маршал, пријателски го советувал султанот да ја реорганизира војската и со енергични мерки да ја задуши „македонската револуција“ (Macedonische Revolution) и што побрзо да воспостави ред.[95] Сличен демарш кај султанот направил и рускиот пратеник во Цариград — Зиновјев. Меѓутоа, сите демарши немаа голем ефект кај Портата и не го променија односот на силите спрема настаните во Македонија. Турскиот пратеник во Петроград ја известил Портата на 21 август 1903 год., дека грофот Ламсдорф му рекол, оти руската влада не ја променила својата балканска политика. Ламсдорф изјавил: „Ѝ препорачувам на Високата Порта да примени најстроги мерки против востаниците, а притоа да не се вознемирува невиното население...“[96] Со сличен тон се изразува и францускиот пратеник во Петроград, во еден свој извештај до Ке д'Орсе од 21 август 1903 год., во кој истакнува, дека политиката на руската влада останала непроменета во основа: одржувањето на територијалното statu quo и никакви воени интервенции.[97]

---

93) Лапе, Неколку н. документи, стр. 239—240.

94) Англискиот пратеник во Цариград Сер Н. О' Конор во еден свој извештај од 28. VIII. 1903 год., пишува следното: „Познато е дека австро-рускиот реформен програм е мртов“. (Силјанов, Освоб. борби II, стр. 23).

95) Grosse Politik XVIII 1, S. 341—342. За политиката на Германија спрема македонското прашање: Cf. Geschke, Die Deutcshe Politik in der Macedonischen Frage, Danzig 1932.

96) Дорев, Документи, док. 384, стр. 191.

97) Aff. Macédoine, dok. 21, p. 23.

Овој став на руската влада се потврдува и во некои други дипломатски соопштенија. Во еден руски извештај се вели, дека руската влада неколку пати „имала случај да го изрази својот однос спрема македонското прашање, осудувајќи ги сите потфати на словенските народности кон насилствената измена на постоеќата состојба на Балканскиот Полуостров, заштитен со меѓународни трактати".[98] Зафатена со далекуисточните преблеми, Русија била против секое усложнување на положбата и комплицирање на ситуацијата.[99] Австо-Унгарија го сметала прашањето за менување на постоеќата положба за незрело. Таа со различни дипломатски махинации целела да го сочува својот меѓународен престиж и позициите во овој дел на светот. На нез мирот ѝ бил потребен, во овој момент, и заради сѐ поголемите класни и национални спротивности и борби внатре во земјата.[100] Англија, Франција и Италија, раководејќи се пред сѐ од своите интереси, работеле на тоа да се воведат во Македонија што поприкладни реформи. Меѓутоа, тие во своите акции се раководеле од принципот на „рамнотежата" и зачувувањето на „хармонијата" во европскиот концерт. Во моментот Англија дејствувала советодавно. Францускиот амбасадор во Лондон Пол Камбон во еден извештај до министерот Делкасе од 6 септември 1903 год., истакнува, дека владата на Англија „засега мисли да ѝ ја остави на Австрија и Русија раководната улога, која тие во почетокот ја зедоа по македонските работи".[101] Овој став се потенцирал и за време на посетата на англискиот суверен во Виена. Едуард VII му изјавил на грофот Голуховски, спрема извештајот на францускиот амбасадор во Виена — маркиз де Реверсо, следното: „Нашата цел е идентична со вашата: да го сочуваме колку што е можно подолго statu quo-то на Ориентот, да одбег-

---

[98]) Реформи въ Македонии стр. 2. За политиката на Русија: cf. Христовъ, Русия и източниятъ въпросъ; Troubetzkoy, La politique russe en Orient. Sofia 1910. Тука би дошле во обзир и Лениновите работи за политиката на Русија спрема источното прашање.

[99]) За тоа „Искра" (№ 48) пишувала „... На сите им е познато дека руската влада сега со одлучен начин настојува кај Турција за брзо задушување на востанието со сите средства и сили". И понатака „Ако односот на владите од другите земји е нехуман, егоистичен — односот на руската влада е просто дивјачки". Царската руска влада е дивјачка, гнасна, дивјачка и гнасна е таа кај себе дома и со тоа само се држи, за сега уште подива и погласна е таа надвор од Русија . . . Руската влада сака да го сочува статус квото на Балканскиот Полуостров и со сите сили се противи за ослободувањето на Македонија. Затоа што ослободувањето на Македонија би било пораз за руската влада и воопшто за рускиот монархизам".

[100]) Cf. Castonnet, La Macédoine et la politique de l'Autriche en Orient, Lyon 1889; Pion, Question d'Autriche-Hongrie et Question d'Orient, Paris 1906.

[101]) Doc. Diplomatiques, dok. 420, p. 566.

неме една војна, чии последици за Европа не би можеле да се предвидат. Вие можете да сметате на мојата подршка за постигање на тој резултат".[102] Во време на посетата на германскиот кајзер во Виена, се воделе и разговори за настаните во Македонија. Тогаш грофот Голуховски го изнел на германскиот суверен својот балкански програм. За Македонија се потенцирал ставот, дека „автономија на Македонија не може да ѝ се даде („...dass er auf Autonomie fur Mazedonien nicht eingehen werde."), но затоа ќе се овозможат далекусежни финансиски и административни реформи во смисла на австро-руските предлози." Понатака се истакнувало: „Да се одржи што е можно подолго statu quo-то на Балканот, а Источното прашање да се решава постепено („etappenweise").[103] И односот на балканските држави спрема Илинденското востание се менува. Тие со поголем интерес гледале на развитокот на настаните во Македонија.[103a].

Кај некои големи сили созревала мислата од полезноста на нови реформи, притоа не коренити и не такви што би се коселе со нивните интереси. Во почетокот прашањето за нова реформна акција било работа на дипломатските канцеларии Во текот на востанието искрснала идејата во Петроград и Париз, што побрзо да се свикаат пратениците на

---

102) Doc. Diplomatiques, dok. 422, p. 568.

103) Grosse Politik XVIII/1, S. 361.

103a) За сведоштво ни послужува и циркуларот на српската влада од 5. XI. 1903 год. Во него се нагласува: „Симпатичната резерва спрема македонските револуционери нека и понатака се препорачува само со таа резерва, што сега мораме да гледаме, заради приликите во кои се наоѓа македонското население, што повеќе да ги искористуваме своите симпатии спрема него и напуштајќи ја резервираноста спрема востанието и востаниците". (Лапе, Неколку н. документи, стр, 283). Тој однос на српската влада се карактеризира и од едно писмо на министерството за надворешни работи во Белград до својот генерален конзул во Скопје — М. Ристиќ од 13. XI. 1903 год., дека „последните настани во Турција му го одзедоа на македонското прашање сосем неговото црковно-училишно значење, тоа е денес исклучиво од политички карактер. Приврзаници на секоја народна работа не можеме повеќе да стекнуваме со работа низ училиштето и црквата, оглушувајќи се за идеалите со кои денес се одушевува словенското население во Македонија. Неговите симпатии можеме да ги добиеме само дотолку доколку ние ќе успееме со помошта на реформите да си обезбеди за себе услови за поснасен живот . . ." (Лапе, Извештаи стр. 347). Доста поверливи документи говорат за тајните подготовки на Србија и Бугарија за мобилизација на нивните армии. Од интерес е писмото на секцискиот шеф Бошковиќ од 2/15 август 1903 год., испратен на пратеникот српски во Букурешт Мија Бајрактаревиќ, за тајните под отовки на Србија. Бошковиќ пишувал: „Неколку вечери се држат советувања во дворот во присуство на Кралот. На овие советувања присуствуваат доста виши официри . . . Знам дека се претресува и во нешто се изменува распоредот на командантите и офицерите за случај на мобилизација, кое уште порано е направено", (Зографски Некол. документа, стр. 8).

големите сили во Цариград. Меѓутоа, на тој предлог се спротивставила Велика Британија и Германија.[104] Во Петроград и Виена прашањето за побрза реформна акција се сметало за сериозно. Затоа од голема важност била и посетата на рускиот цар Никола II на Виена, кон крајот на септември 1903 год.[105] За време на таа посета се воделе важни разговори за „смирувањето“ положбата на Балканот, како резултат од тие разговори било и донесувањето на познатите мирцштегски реформи.

Во навечерието на донесувањето на мирцштегските реформи, Англија покажува изразит интерес за настаните во Македонија.[106] Секретарот на Форењ Офис маркизот Ленсдаун, му испратил на 29 септември 1903 год., на својот амбасадор во Виена сер Ф. Планкет инструкции, што ќе имаат знатно влијание за донесувањето на мирцштегскиот реформен програм. Во инструкциите Ленсдаун инсистирал за потребата од некои „поефикасни мерки за подобрувањето сегашната положба во земјата“. Ленсдаун ја предлагал алтернативата: да се назначи еден христијански губернатор без врска со Балканскиот Полуостров или со силите што го ставиле својот потпис на Берлинската спогодба или задржување на еден муслиманин-губернатор, потпомогнат од европски советници. Ленсдаун предлагал советниците да бидат претставници на Австрија и Русија, Понатака се предлагало, да се назначат европски офицери и подофицери што би ја извршиле реорганизацијата на жандармеријата, како и други мерки за подобрување положбата на постраданиот

---

104) Турскиот пратеник во Петроград во еден свој извештај до Портата од 2. IX. 1903 год., соопштува дека на тој предлог на силите за свикување на конференција во Цариград се спротивставил и германскиот пратеник во Петроград изјавувајќи: „Состанокот на пратениците во Цариград на таква конференција не ќе е зголен, бидејќи, тоа би го окуражило востаниците што ќе ѝ дадат друго толкување“. (Дорев, Документи, стр. 224). Францускиот амбасадор во Цариград Констанс, во еден извештај од 28. VIII. 1903 год., зборува за несогласноста на О'Конор да се одржи конференција на дипломатските претставници во Цариград. „О'Конор — пишува Констанс — уште во почетокот на кризата беше на мислење дека по прашањето треба да се разменат мисли и помеѓу владите, а не помеѓу претставниците во Цариград. Тој е слебоденик на идејата да и се даде на Македонија цела или само на еден нејзин дел една автономија“. (Doc. Diplomatiques, dok. 411, p. 551)

105) Францускиот шарже д'афер во Виена — С. Вемандуа, јавува на министерот Делкасе на 1. X. 1903 год., дека истиот ден стигнал во Виена рускиот цар. (Doc. Diplomatiques dok. 451, p. 597).

106) Интересно е да се спомне дека Форењ Офис добил веднаш по востанието еден „Проект за автономија на Македонија, Албанија, Стара Србија и Одрин“ од претставникот на Внатрешната Организација — Е. Л. Лазаревич. Некои точки од него, Англија ќе ползува во своите предлози за реформирање на Турција. (Turkey 1 (1904), p. 307—310. — Андоновски, Еден проект).

народ за време на востанието.[107] Интересно е да се подвлече дека инструкциите на Ленсдаун послужија како база при донесувањето на мирцштегскиот реформен програм.[108]

Средбата помеѓу австриските и руските дипломати го обрнала вниманието на светската јавност и на македонските револуционери. Со голем интерес се следеле разговорите и резултатите од нив. Разговорите започнале во Шенбрунскиот дворец во Виена, а продлжиле во малото штаерско место — Мирцштег. Таму и беа донесени главните точки на програмот, кои по ова живописно место го носат називот во историјата и во историјата на дипломатијата — „Мирцштегски реформи" или „Мирцштегски реформен програм". Реформниот програм бил донесен на 2 октомври 1903 год. На трети октомври министрите Голуховски и Ламсдорф испраќаат на своите амбасадори во Цариград телеграми со идентична содржина, во кои им наложувале да и ги соопштат на Високата Порта резултатите од разговорите.[109] Портата на тој демарш веднаш одговорила со идентична нота, одбивајќи да ги прими донесените реформи. За да го попречи исполнувањето на реформите во дело, Илдиз Кјошк издава специјално ираде, во кое инсистира да се воведат оние делови на реформите, што беа донесени со ирадето од декември 1902 год., и не беа спроведени во дело.[110] Намерата на Портата за попречување на реформите и за одбегнување на „ефикасната интервенција" била очигледна.

Печатот во Европа различно ги коментирал резултатите од средбата во Мирцштег. „Neue Freie Presse" пишува, дека на конференцијата во Мирцштег не се однесувало за основна промена на „февруарскиот реформен програм".[111] „Times" пишува, дека главната причина за нередите во Македонија е во непоправливата лоша турска управа и Франц Јосиф и Никола II не ќе се надеваат на голем успех.[112]

Текстот на мирцштегскиот реформен програм и го предале на Високата Порта Австро-Унгарија и Русија, со заедничка нота од 22 октомври 1903 год.[113] Програмот им бил предаден и на другите заинтересирани влади и на јавноста.

---

107) Aff. Macédoine dok. 37, p. 36—37; Ламушъ, Петнадесеть години стр. 27.; Krainikowsky Question de Macédoine, p. 153—154; Силјанов, Освоб. борби, т. II, стр. 83—84.

108) До слични заклучоци дошле, во време на една средба, Ламсдорф и Делкасе. Последниот изјавил дека би бил склон на мислењето да се подели Македонија на сектори и тие да бидат окупирани од војски на големите сили. Ламсдорф меѓутоа, нагласил да се поверат секторите на странски жандармериски офицери. (Aff. Macédoine p. 36—37).

109) Dip. Aktenstucke dok. 31, S. 15; Doc. Diplomatiques dok. 453/II, p. 599—600.

110) Сијанов, Освоб. борби т. II, стр. 40—41.

111) Баждаров, Мюрцштег, стр. 24.

112) Ibid, стр. 25.

113) Dip. Aktenstucke dok. 16, S. 19; Doc. Diplomatiques, dok 42, p. 41.

Главните точки на реформниот програм се содржаат во следното:

„1. Се поставуваат кај главниот инспектор Хилми паша специјални агенти на Австро-Унгарија и Русија. Тие ќе го следат главниот инспектор, ќе му обрнуваат внимание за потребите на христијанското население и за незаконитата работа на локалните власти, ќе го надгледуваат спроведувањето на реформите и ќе поднесуваат за сѐ извештаи до своите влади.

2. Еден странски генерал со странски офицери ќе биде наименуван за жандармеријата, која Македонија ќе ја раздели на сектори за надзор, обука и организација.

3. По смирувањето на Македонија Турција ќе ги промени границите на административните единици, со грижа подобро да се групираат народностите.

4. Администрацијата и судството мора да бидат преуредени, а христијаните да бидат примени во служба и да се работи за решавањето на месната самоуправа.

5. Мешани комисии со еднаков број на христијани и муслимани ќе ги иследуваат сите направени злочини за време на сегашните нереди.

6. Турција ќе ја надокнади на христијаните-бегалци штетата и ќе подигне куќи, цркви и училишта што ги урнаа Турците. Пари за надокнада ќе им делат на оштетените одбори во кои ќе заседаваат повидни христијани под контрола на цивилните агенти.

7. Сиот едногодишен приход од даноците не ќе се собира од селаните во изгорените села.

8. Турција мора да го преземе февруарскиот и мирцштегскиот реформен програм без одложување.

9. Нередовната војска (илавето и башибозукот) треба веднаш да се распуштат".[114]

Во реформниот програм донесен во Мирцштег, како поента се подвлекува именувањето на двајца европски со-

[114]) Програмот досега е објавен во неколку дипломатски збирки и публикации. Би ги навеле најважните: Turkey № 2 (1904) dok. 103, p. 96—97; Aff. Macédoine p. 39—41; Question des Réformes p. 109—110 (Supplement); Mémoire p. 253—255; Реформы в Македонии, стр 15—18; Voinov, Quest. Macéd., p. 155—158; Pinon, L'Europe p. 184—185; Focieff, Just. Tirquie, p. 103—105; Draganof, Macédoine, p. 83—85; Debidour, Hist. diplomatie, p. 107; Šulek, Diplom. Historija, str. 144—145; Krainikowsky, Question de Macédoine, p. 155—157; Sax von Ritter, Geschichte des Machtverfalls des Türkei, S. 548—549.; Баждаров, Мюрцштег, стр 27—29; Данев, Диплом. история стр. 110—111; Гуч, Диплом. историја стр. 337—338; Поповић, Источ. питање, стр. 155; Янков, Европ. дипломатия стр. 8—9; Ламуш, Петнадесет години стр. 27; Силјанов, Освоб. борби т, II, стр. 42—43; Сборник договоров России стр. 329—332; Динев, Илинден. епопеја т. II, стр. 78; Лапе, Одбрани четива т. II, стр. 289—291 Мојсов, Околу прашањето, стр. 281; Кьосев, История стр. 331—333; Андоновски, Средбата, стр. 4.

работници на Хилми паша и странски генерал како началник што ќе се грижи за реорганизација на турската жандармерија. Потоа потцртано е и мешањето на странските претставници и во останатите гранки на турската администрација. Тоа во извесна смисла значело повреда на султановиот авторитет и директно мешање во работите на Турција иако извршната власт била во рацете на главниот инспектор Хилми паша. Од друга страна. потребно е да се спомне дека во самата суштина програмот беше во некои клаузули нејасен и непрецизен кое Портата многу ќе го ползува (особено точка 3, 4, 5 и 7 од реформниот програм).[115]

Високата Порта веднаш реагираше во врска со донесувањето на мирцштегскиот реформен програм и го отфрли како „беспредметен" и „непотребен", со нота од 3 ноември 1903 год.[116] Намерувајќи да добие во време и да ја отклони примената во дејство на реформниот програм, Портата во други ноти варираше со различни предлози и формулации.[117] Тоа ѝ беше причина да се наложи поефикасен притисок од страна на силите во полза на приемот на реформите. За примање на реформите се придружи и Германија. Таа сметаше дека со тие реформи ќе се пресече патот за извесно време на нови мешања во Турција од Англија и од другите големи сили. Затоа настојуваше пред Портата за примање на реформниот програм. Германскиот пратеник во Цариград баронот Маршал, прави на 8 и на 11 ноември 1903 год., демарш кај Портата, обрнувајќи ѝ внимание на сериозноста на положбата и ѝ советува да ги прими предложените реформи во целина и без одложување.[118] Во таа смисла се изјасниле и пратениците на Австро-Унгарија и Русија со нота од 11 ноември 1903 год., Во нотата се истакнува, дека секоја сопротива е врзана со опасноста за зголемување на движењето во полза на „генерал-губернатор и полномошник на Европа".[119]

---

115) Рапопорт го вели (Au Pays des Martyrs, p. 26) по ова прашање следното: „Секој што ќе го прочита внимателно текстот на Мирцштег скиот програм ќе добие впечаток, дека има пред себе една проста хартија што ја бележи (во општи црти) намерата на обајцата министри односно Македонија".

116) Dip. Aktenstucke dok 21, S. 22—24.

117) Интересно е да се подвлече мислењето на Хилми паша за Мирцштегските реформи. Српскиот битолски конзул ѝ го соопштува на својата влада на 20. XI. 1903 год., следното: „Хилми паша говорел на еден мој колега дека тој како Турчин не може да биде доволен со најновиот проект за реформи, но, како главен инспектор, тој се радува, затоа што сега ќе може Европа да увиди дека и Портата и самиот тој искрено работат за подобрување на работите во Македонија, дека не им достасувала добра волја, но условите не им дале ништо да направат," (Лапе, Нови документи стр. 137).

118) Grosse Politik XVIII/1, S. 386—387, 388.

119) Aff. Macédoine p. 46—47; Grosse Politik S. 388.

Овие демарши на силите ја принудиле Портата на отстапување и со нота од 24 ноември 1903 год., ги примила реформите во начело, задржувајќи го правото да преговара за поединостите околу нивното спроведување во дело.[120]

По оваа начелна согласност на Портата, Австро-Унгарија и Русија ги назначиле на 8 декември 1903 год., своите цивилни агенти кај Хилми паша и тоа Русија-Демерик, конзул во Бејрут и Австрија-фон Милер, конзул во Одеса.[121]

Иако Турција ја даде својата начелна согласност лесно не го прими спроведувањето во дело на реформниот програм. Постојано го одложувала тоа прашање, преку многубројните конференции и разговори. Високата Порта не можела да се согласи да даде неограничени права на цивилните агенти. Во почетокот на февруари 1904 год., бил постигнат компромис по кој можеле цивилните агенти, во присуство на турски чиновник да вршат анкети, да добиваат жалби од населението, да инсистираат за исполнување на реформите, но немале право да издаваат одредби и наредби. Тоа право единствено ми припаѓало на Хилми паша.[122]

Прашањето за реорганизација на жандармеријата исто така било спроведувано со тешкотии. Во ова прашање знатно влијаела и политиката на одделните големи сили. Нарочно било спорно прашањето кој ќе раководи со реорганизацијата на жандармеријата. Турците предлагале да се назначи на таа должност Германец. Меѓутоа, Германците одбиле мотивирајќи, дека со тој чекор ќе се повреди традиционалното германско-турско пријателство. Австро-Унгарија прави интересен пресврт, иако тоа се косело со нејзините интереси, бидејќи нејзините аспираторски намери спрема Македонија се додирнувале со тие на Италија[123], и предложува да се назначи

120) Aff. Macédoine p. 48; Dip. Aktenstucke dok. 28, S. 28–29.

121) Aff. Macédoine p. 47.

122) Aff. Macédoine p. 61, 62—63; Ламуш, Петнадесет години, стр. 28; Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 48—49.

123) Италија била доста запоставена со мирцштегскиот реформен програм. Тој бил донесен без неа и ако она била член на тројниот сојуз. Италија се раководела од свои империјалистички прохтеви и била „силно“ заинтересирана за приликите на Балканот, сметајќи ја за своја интересна сфера Албанија, северниот и дел од западна Македонија и Новопазарскиот санџак, каде што се судирале со австроунгарскиот империјализам. За назначувањето на италијан. генерал Де Џорџис за началник на жандармеријата, еднаш германскиот кајзер изјавил дека овој избор го смета за непромислен, бидејќи на италијанската дипломатија многу и се олеснува „остварувањето на желбата на Италија во Албанија, а и на Силите од противничкиот табор на Балканот“. (Grosse Politik S. 402—403). За политиката на Италија на Балканот, односно Македонија: Cf. Amadori, La questione rumeli(ta (Macedonia etc) e la politica italiana; Manteqazza, Questioni di politica estera (6. La Macedonia e le reforme); Pellegrini. Verso la guerra? (10. La questione macedone e l'Italia); Chlumecky, Oesterreich—Ungarn und Italien. Das Westbalkanische Problem und Italiens.

за началник на жандармеријата италијанскиот генерал — Де Џорџис.[124] По долги преговори Портата била принудена да се согласи со именувањето на генералот Де Џорџис са началник на „македонската жандармерија". Високата Порта се опирала и за назначувањето на странските офицери, што ќе се занимавале со реорганизацијата на жандармеријата, но по долги перипетии била принудена да отстапи.

Пред Портата да го одобри нивното назначување, странските офицери се собрале во Цариград во почетокот на февруари 1904 год. Тие започнале да се консултираат околу програмот за реорганизацијата на жандармеријата. Тоа консултирање се раководело од генералот Де Џорџис и со учество на војните аташеа на силите, акредитирани во Цариград. Кај некои автори тоа консултирање или конференција на странските офицери го носи називот — „специјална мисија",[125] додека пак во некои дипломатски извештаи — „меѓународна комисија".[126] Комисијата започнала со работа на 8 февруари 1904 год.,[127] Оваа комисија одделно заседавала и не влегувала во директни односи со Портата, туку посредно, преку пратениците на силите. Таа работела повеќе од два месеца и се занимавала со разни прашања. Биле разменети доста ноти и се постигнала согласност дури кон крајот на март 1904 год. Портата се согласила со именувањето на останатите офицери, чиј број не требало да надминува повеќе од 25 луѓе. Странските офицери требало да се ограничат само на реорганизацијата на жандармеријата, како инспектори и инструктори. За помошници на генералот Де Џорџис биле именувани: генерал Ф. А. Шостак (Русија), полковникот гроф Салис-Севис (Австро-Унгарија), полковникот Сињориле (Италија), полковникот Веран (Франција), полковникот Фелхалм (Велика Британија)[128], и мајорот фон Алтен (Германија).[129]

---

124) Од една белешка објавена во љубљанскиот дневник: „Slovenski Narod" (6, 9, I. 1904, стр 5) можат да се извлечат некои биографски податоци за Де Џорџис. Тој бил роден во Суса (на Пиемонт). Во 1865 год., станал поручник и служел до 1875 год. Потоа бил повелник на 46 пехотен полк а потоа заземал неколку виши должности во италијанската војска. Последната должност му била, пред да замине во Македонија, началник на една дивизија на Сардинија, Говорел четири јазика.

125) Силјанов, Освоб борби т. II, стр. 49.

126) Aff. Macédoine dok. 66, p. 75.

127) Ibidem.

128) Форењ Офис соопштува на 29 декември 1903 год., дека полковникот Фелхалм е наименуван за раководител на британските офицери за реорганизацијата на турската жандармерија. (Turkey № 4 (1904) dok. 1/5, p 5).

129) Aff. Macédoine, dok 50, p. 51; Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 49—50.

За територијалната делба на Македонија се развиле во комисијата долги спорови. Се решило реформната акција да се одвива само во етничките граници на Македонија. Спорно било прашањето за делба на реформираните области по жандармериски сектори. И по ова прашање се судирале интересите на силите, бидејќи секоји целела да си ја запази својата сфера на влијание. Нарочно бил долг австро-унгарско-италијанскиот спор за првенство во западните и централните делови на Македонија. Италија се противставувала на стремежите на Австрија да го добие Скопскиот вилает.[130] Меѓутоа, Австрија категорички се заложувала и не сакала да го отстапи скопскиот вилает. Заради неактивноста на англиските и француските претставници во комисијата, Италија била принудена да отстапи и да се согласи со решението на комисијата. Решено било: Скопскиот вилает да го добие Австро-Унгарија; Битолскиот — Италија; Солунскиот — Русија; Серскиот — Франција; Драмскиот — Англија. Германија не учествувала во таа делба. На неа и била доделена управата на жандармериските училишта во Солун.[131]

Во комисијата долго се расправало и за компентенциите на началникот на жандармеријата, потоа за кадровите, за правилникот на жандармеријата, бројниот состав на странските офицери, за чиновите на офицерите, униформата и друго.

Комисијата завршила со работа кон крајот на март 1904 год.[132] Помошниците на Де Џорџис добиле наредба да отпатуваат во Солун и да започнат со спроведувањето во дело на реформната акција, со оној дел што се однесувал до реорганизацијата на турската жандармерија.[133]

---

130) За овој случај, Титони, италијанскиот министер на надворешните работи, изјавил: „Италија, чија балканска политика се изразува во догмата „Балканот на балканските народи" никогаш не сакала да и се даде организацијата на жандармеријата во битолскиот вилает. Таа била повеќе наклонета да прими некои од источните делови на Македонија, но со услов, на Австрија да не и се отстапи скопскиот вилает. Нејзината желба била да се избегне секоја причина за недоверба и сомневање — скопскиот и битолскиот вилает да им се отстапи на двете најнезаинтересирани големи сили — например Франција и Англија, а Австрија и Италија да земат други централни сектори", (Силјанов, Освоб, борби т. II, стр. 51).

131) Aff. Macédoine dok. 50 p. 51; Ламуш, Петнадесет години, стр 30—31; Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 51.

132) За одолжувањето работата на комисијата генералот Шостак изјавил: „Кореното македонско население не верува дека постои нашата жандармериска комисија што функционира некаде во Цариград, далеку од срцето на Македонија" (Силјанов, Освоб. борби т. II. стр. 54).

133) За работата на комисијата познати се опширните рапорти на Де Џорџис. Cf. Dip. Aktenstucke dok. 49, S. 44—45; Turkey № 4 (1904) dok. 90 p. 60—66.

IV.

Според мирцштегскиот програм реформирањето требало да се одвива во два правца: во дејноста и контролата на цивилните агенти на теренот и во реорганизацијата на турската жандармерија од страна на странските офицери. Одбележувањето на нивната дејност, што подолу ќе ја изнесеме, ќе ни го осветли нивното „реформно" дело.

Цивилните агенти стигнале во Солун на 21 јануари 1904 год. Тие подржувале добри односи со генералниот инспектор Хилми паша. Бидејќи немале неограничени права за дејствување, Хилми паша како опитен и вешт дипломат, со истанчен источњачки усет, успеал да ги убеди и да ги дотера до таа ситуација да бидат зависни од неговите желби и повелби. Во она време јавна тајна било и се прикажувало дека Хилми паша ги ставил в џеп цивилните агенти.[134]

Во својата дејност цивилните агенти проектирале да се спроведат во дело клаузулите на реформниот програм, што се однесувале до реорганизацијата на администрацијата. Тие влегле и во финансовата комисија што постоела кај Хилми паша и што вршела финансиска контрола во вилаетот.[135] Вршеле контрола над распределбата на помошта наменета за пострадалите од востанието[136]. Работеле, доколку условите им позволувале, да водат сметка за правилното спроведување во дело на реформниот програм. Меѓутоа, сета нивна активност била напразна и резултатите од неа не биле ни малу задоволителни. Австрискиот претставник фон Милер изјавил: „при сегашнава администрација, при сегашниве расипани офицери, неплатени по три-четири месеци, купувани и продавани при секој случај, не е можно да се управува сериозно и со добри резултати."[137]

Цивилните агенти и нивните помошници често патувале низ разни краишта на Македонија, надгледувајќи го спроведувањето во дело на реформите. На патувањето тие често добивале молби и жалби од населението, што се поплакувало од тешката положба и зулумите вршени над нив од турските башибозуци. Меѓутоа, на тие молби цивилните агенти послабо се одзивале, бидејќи нивното решавање зависело пред сѐ од расположението на турските власти.

---

[134]) Ламуш, Петнадесет години, стр. 28.

[135]) Rappoport, Au Pays des Martyrs, p. 54.

[136]) Турската влада на име помош за пострадалите селани издала, по вилаетскиот лист „Monastir" од 3. XII. 1903 год., (Лапе, Извештаи стр. 361) во Битолскиот вилает, и тоа за Демирхисарска, Крушевска, Ресенска и Преспанска нахија, потоа во Леринска, Кичевска, Костурска и Охридска каза сѐ на сѐ 1 394. 446 гроша или во лири — 12.755 и 151 гр., за зидање и поправки на куќи.

[137]) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 75.

Увидувајќи го таквиот однос на цивилните агенти, населението подоцна послабо подавало молби до нив. Поднесените молби биле само еден формален апел на народот за помош. Бидејќи; цивилните агенти не биле во состојба сами поволно да ги решат горештите прашања. Портините чиновници на разни начини им пречеле во нивната работа. Една изјава на рускиот претставник Демерик, е најкарактеристична за неуспехот на работата на цивилните агенти. „Ние — изјавил Демерик — дојдовме да ги избришеме солзите на три милионското население, а досега (мај 1905 год.,) ги избришавме само на десеторица луѓе.“[138]

Интересно е да се подвлече дека положбата на македонскиот народ им оставила изразит впечаток на странските агенти. Тие изјавувале дека духот на народот го „нашле доста бодер, покрај мизеријата што господарела.“[139]

Додека цивилните агенти постигнале ред неуспеси во спроведувањето на реформите во одредениот им домен на работа, странските офицери покажале во реорганизацијата на турската жандармерија знатна активност и постигнале некои задоволителни резултати.

Турската жандармерија пред реорганизацијата била слабо организирана и лошо дисциплинирана. Целта на странските офицери била да ја реорганизираат турската жандармерија по строго определ план изработен од страна на генералот Де Џорџис и на неговите помошници. Како база послужил Критскиот жандармериски правилник. Меѓутоа, турската воена и граѓанска власт доста им пречела на нивната работа. Поинтелигентните Турци сметале дека тоа е директно мешање во работите на Турција.

Отпрвин европските офицери работеле да ги прочистат кадровите на турската жандармерија и да ги пополнат со луѓе што тие ги сметале за способни. По барањето на генералот Де Џорџис, Портата дозволила да преминат во жандармеријата и офицери од армијата. Во Солун биле отворени неколку жандармериски училишта: Училиште за ученици жандари, („École des Élèves Gendarmes“), Училиште за офицери од армијата и Училиште за подофицери, Слични училишта биле отворени во Битола и Скопје.[140] Според едно соопштение, до септември 1904 год., работеле во училиштата во Солун два курса што дале околу 40 офицери, исто толку подофицери и 80 жандари.[141]

---

138) Соларов, България, стр. 127—128.

139) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 78. Карактеристична е исто така изјавата и на Италијанот Ет. Лодди. (Револ. лист V/85 — А. Митрев, Хр. Узунов, стр. 71—73.

140) Turkey № 2 (1905) dok. 33, p. 23; Ламуш, Петнадесет години, стр. 34.

141) Славейков, Из дейноста, стр. 91.

Во разните сектори на земјата била организирана мрежа од жандармериски станици што се поврзувале преку патроли. Началниците на одделните сектори често ги инспектирале своите сектори и како цивилните агенти и тие добивале молби и жалби од народот. Началниците на секторите често пати се состанувале кај генералот Де Џорџис и одделните прашања заеднички ги решавале.

Интересно е да се подвлече слабиот прилив на Македонците во реорганизираната жандармерија. Со една наредба. Внатрешната Организација им забранила на своите членови да постапуваат на служба во жандармеријата.[142] И покрај многуте апели од страна на странските претставници приливот во жандармеријта бил осетно мал. Според А. Тошев, од 594 коњанички и пешачки стражари во Битолскиот вилает, само 89 биле Македонци, додека бројот на сета жандармерија изнесувал 2716 луѓе. Од 121 полициски стражари, 94 биле муслимани, 18 Грци, 2 Власи, 2 Евреи и 5 Македонци.[143]

Со реорганизацијата на жандармеријата се постигнале некои резултати во подобрувањето на жандармерискиот кадар, додека пак положбата на народот си останала на истото ниво како и порано пред реформната акција.

Незадоволителните резултати што се постигнаа со мирцштегскиот реформен програм беа очигледни. За да ја поправат положбата некои сили ја продолжија својата „реформна“ политика спрема Македонија. Периодот од 1903—1908 година се карактеризира со продалбочување на спротивностите помеѓу империјалистичките држави. Тогаш постоеја овие империјалистички групации: „Сојузници“ — Англија, Русија и Франција; „Троен Сојуз“ — Германија, Австро-Унгарија и Италија. Германија сѐ посилно го затврдуваше своето влијание во Турција. Англија најде за сходно пак да проговори за интервенција во државата на „Болниот човек“. Со флотска демонстрација од 16 декември 1905 год., некои сили ја принудиле Портата да ги прими финасиските реформи за Македонија. Нацрт за форми се донел и за време на средбата помеѓу англискиот и рускиот суверен во Ревал, во јуни 1908 год. (средбата е позната под име — „Ревалска Средба“). По тој нацрт Македонија добивала автономија[144]. Меѓутоа, младотурската револуција го попречи спроведувањето во дело на овие реформни предлози.

При крајот на 1909 год., силите откажаа, да ја вршат реформната акција во Македонија[145].

---

142) Силјанов, Ослоб. борби т. II, стр. 90.

143) Тошев, Балк. войни стр. 131.

144) Ламуш, Петнадесет години, стр. 37—39; Гуч, Диплом, историја стр. 342—344.

145) Rappoport, Au Pays des Martyrs, p. 84; Ламуш, Петнадесет години, стр. 38.

V.

Историјата на македонскиот народ по Илинденското востание се карактеризира со уште два момента: прво, со зголемување на оружаната пропаганда на балканските буржоазии; и второ, со зголемување активноста на Внатрешната Организација и нејзиниот расцеп по Рилскиот конгрес. Зголемувањето активноста на оружаните пропаганди на балканските буржоазии било овозможено и од специфичната „толерантна“ политика на Хилми паша, што било составен дел на неговата тактика за дискредитирање на Внатрешната Организација.

Односот на балканските буржоазии и по Илиденското востание останал завојувачки. Илинденското востание значело во извесна смисла сигнал за зголемувањето на нивната агресивна политика спрема Македонија.

Бугарските господаречки кругови сметале дека сега, по востанието, положбата во Внатрешната Организација е дискредитирана и дека настапило време за засилена оружана пропаганда во Македонија. Покрај тоа, тие сметале дека созрева и ситуацијата за зголемување на буџетот потребна за проширување на воениот потенцијал, како евентуална мерка во случај на војна со Турција. Во годините 1904 и 1905 врховистичките чети масово навлегувале во Македонија и со своите акции придонесувале уште повеќе да се влоши положбата на незаштитеното население. За испраќањето на врховистичките чети во Македонја „Револ. Лист“ во една статија од 9 декември 1904 год. пишува помеѓу останатото и ова: „Првата задача на овие чети, што ги испраќа тука генералот Цончев, е да ги гонат сите наши другари — селани, што ги примаат и помагаат организационите чети. Меѓутоа, тие одат уште подалеку: тие ги принудуваат селаните да ги предаваат нашите чети на Турците . . .“[146] Со уфрлените врховистички чети раководеле бугарски офицери и нивните акции биле главно уперени против членовите на Внатрешната Организација и против мирното население. Внатрешната Организација била принудена со енергични мерки да ги одбие сите напади на врховистичките чети. Врховистите ги зголемиле своите напади и по 1905 година, но сега маневрирајќи со десницата на Внатрешната Организација, обединувајќи ги своите акции против левото крило на Внатрешната Организација.[147]

Во овој период карактеристични се односите и помеѓу бугарските и српските господаречки кругови. Во 1904 година доаѓа до заклучувањето на српско-бугарската спогодба, до поделба на сферите на влијание во Македонија.[148]

---

146) Револ. Лист 9. XII. 1904.

147) Д. С. Страници, стр. 11; Кьосев, История стр. 395—397.

148) Силјанов, Освоб. борби, т. II, стр. 320—327 passima; Кьосев История стр. 397—400.

Српските господаречки кругови ја менуваат исто така својата ориентација спрема Македонија по Илинденското востание. Разните четнички организации ја зголемиле својата активност во испраќањето на чети во Македонија. Во 1905 година доаѓа до централизирање на раководењето, со тоа што организацијата „Српска одбрана“, го презема раководството со четничката акција, со систематското испраќање на чети во Македонија.[149] Нивните цели се состоеле главно во тоа, да го зголемат големосрпското влијание во Македонија, да се борат против редовите на Внатрешната Организација.

Во исто време ги зголемуваат своите завојувачки акции спрема Македонија и господаречките кругови на грчката буржоазија. И тие исто така ја менуваат својата тактика по Илинденското востание. Зимата 1903—1904 година грчката влада испраќа во Македонија неколцина свои офицери да ја испитаат ситуацијата, условите за зголемување на своите мегаломански влијанија. По инспекцијата на овие офицери, во Атина бил формиран комитет, што имал за цел да раководи со четничкото движење, со испраќањето на андартски чети во Македонија. Грчките конзулства, духовните лица и другите установи и личности во Македонија, се гнезда откаде се шири активноста на големогрчката пропаганда.[150]

Во ова време ја зголемува својата активност и романската пропаганда. И круговите на романската буржоазија, за зголемување на своите интереси во Македонија, започнале со испраќање на наоружани чети во Македонија.[151]

Сите овие наоружани пропаганди на балканските буржоазии ги ползувала турската власт. Раководејќи се со прин-

---

149) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 280—290 passima; Кьосев, История, стр 403—407; Јовановић, Четнички покрет у Ј. Србији под Турцима; Споменица стр. 271—307; Миленовић, Четничка акција. Народ. Енцикл. св. IV, стр. 945—948.; Ј. Јовановић, Јужна Србија стр. 150—172; Пеђанац К., Четн. акција, стр. 16 25 и сл; и други.

150) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 143—233 passima; Кьосев, История стр. 407—413; Силјанов, Към историята на гръцката пропаганда въ Македония Псп. LXX/3-4.; Поважни грчки трудови по андартското прашање: Βλάχος, Τό Μακεδονικόν ὥς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Ἀ. 1935; Δραγούμης, Μαρτύρων καὶ ἡρώων αἷμα. Ἀ. 1914: Μακεδνοῦ, Μακεδονικὴ κρίση. Ἀ. 1903; Μελᾶς Π. Βιογραφία. Ἀλεξάνδρεια 1926; Μόδης, Μακεδονικός ἀγών καὶ Μακεδόνες ἀρχηγοί. Θεσσ. 1950; Καζάσης, Τὸ μακεδονικὸν πρόβλημα. Ἀ, 1937; Ἀναστασοπούλου, Οἱ Πανσλαυισταί, οἱ μεγάλοι ἐχθροὶ τοῦ γένους. Ἀ. 1906: Γυαννοποίλου, Οἱ Σλαῦοι κατα τῶν Ἑλλήνων. Ἀ. 1949: Κλέανθους, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀ. 1923; Τσάλη, Το δοξασμένο Μοναστήρι. Θεσσ. 1932; Χρηστίδη, Το Μακεδονικὸν ζήτημα κα αἱ ἑλληνογιουγκοσλαυικαί σχέσεις Ἀ. 1950 и др. Во последно време осврт на андартското движење и критичен преглед на андартската литература даде Моісов, Околу прашањето стр. 51, 327; и М. Х. Василев, „Македон. борба“ на грчките андарти, Современост V/4 (1955) стр. 287—307.

151) Барбулеску И., Румуни према Србима и Бугарима, нарочито са погледом на питање Маћедонских Румуна. Б. 1908; Силіанов, Освоб. борби, т. II, стр. 256—270 passima; Кьосев, История, стр. 413—414 и др.

ципот „divide et impera“, таа ги ползувала наоружаните пропаганди во борбата против Внатрешната Организација или фаворизирала една пропагандна против друга. Овие наоружани пропаганди на балканските буржоазии му нанесоа најмногу штета на македонскиот народ и на македонското национал-револуционерно движење. Тоа дало повод на Внатрешната Организација да ги зацврсти своите редови и да ја зголеми својата револуционерна активност.

Порано ја констатиравме дезорганизацијата во редовите на Внатрешнатаа Организација и стремежите на некои нејзини поглавни раководители да дадат оценка на настанатата ситуација и нов импулс на борбата. Таа нивна активност придонела да се зацврстат редовите на Организацијата. Скоро во сите кругови на револуционерната Организација се дискутирало за положбата на Организацијата и за понатамошната активност околу зацврстувањето на нејзините редови. Во тие кругови често се повторувало: „Што ќе правиме сега?“. За тие дискусии еден историчар и современик на едно место вели: „Како што дипломатите беа загрижени за реформите во управувањето со вилаетите, така и револуционерите лежеа и спиеја со мислата за реформирање на Организацијата“.[152]

Се покренала иницијативата да се одржи едно советувањето помеѓу повидните раководители на Организацијата, да се направи анализа на минатата дејност и да се донесат смерници за идна активност. Такво советување организирало Задграничното претставништво на Организацајата во Софија, во јануари 1904 година, со учество на повидни раководители од сите краишта на Македонија. Еден историчар за тоа советување вели: „Заседанијата немаа за цел, а тие што заседаваа нема нужни квалитети да земаат решенија задолжителни за внатрешноста. Се работело на тоа да се изјаснат одделните прашања во другарска размена на мисли по прашањата што ги возбудувале и мачеле сите. Што да се прави? Какво ново уредување би и одговарало најмногу на револуционерната Организација, со тоа да и се врати силата и авторитетот, за да може да одговори на новите услови и потреби? Организацијата била сериозно растресена. Нејзината мрежа била раскината повеќе одошто во која да е афера во минатото. Нејзината хиерархија била во поголема степен обезвластена, дисциплината била доста ослабена. Централниот комитет изгубил за време на востанието доста од своето значење како врховно раководно тело. Според околностите окрузите се оспособиле повеќе или помалку како самостојни тела, механички поврзани помеѓу себе. Оваа ненормална ситуација породила во софиските заседанија доста прашања од принципиелен и тактичен ка-

---

152) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 57.

рактер".[153] Советувањето траело неколку дена. На него се воделе долги спорови. Еден учесник во тоа советување вели: „Од многуте прашања, најмногу нѐ интересираше прашањето за востанието: дали требаше да се прави такво востание? Од многуте, најмногу серчаните настојуваа да докажат дека било востанието многу прибрзано и катастрофално за населението на Македонија. Востанието не донело никакви реални резултати, туку само едно разрушување на селата и тн".[154] Сите дискутанти ја осудувале борбата на врховистите. На советувањето не се донеле никакви решенија. На ова советување веќе се изјасниле два става во Внатрешната Организација: лево и десно крило, додека помеѓу нив била и средината, таканаречените центристи без одредена физиономија. Таа подоцна се губи. Десницата или умерените или како некои што ги викаат револуционерни позитивисти, биле следбеници на поставката да се исползуваат поуките од востанието и востанието да се исфрли како метод во борбата, тој да се замени со индивидуални акции за предизвикување на надворешно влијание. Тие воделе чиста врховистичка политика. Главен претставник бил Христо Матов. Левицата извлекла сериозни заклучоци од востанието. Таа одела по патот на Гоцевите идеи. Била спротивна на деломичните и партизанските востанија, а за општо востание кога за тоа ќе бидат погодни и внатрешните и надворешните услови; била против какво и да е надворешно мешање.[155] Оваа делба се пренела и на организациите во Македонија.

За време на советувањето во Софија, кај повеќето присутни се покренала идејата да се направи писмено изложување до револуционерните комитети и до одделните личности во Македонија, за идна активност во редовите на Внатрешната Организација. Тоа изложување било готово кон средината на 1904 година и било испратено во Македонија. Тоа изложување било наречено „Директива" и во него влијанието на левичарите е несомнено. Во „Директивите" се потенцираат следните точки: 1. Востанието да не се предодредува од одделни лица, туку треба да се диктира од внатрешните услови на организациониот развиток. 2. Во иднина да се работи за зацврстувањето на Организацијата не одредувајќи го моментот на востанието. 3. Да се работи по статутите и правилниците издадени од Организацијата пред востанието. Агитацијата да биде еднообразна во сите реони. 4. Народот да не се подмамува со помош однадвор, туку да се придржува за своите оганизаторски сили. 5. Во Организацијата да се опфатат незадоволните елементи од

153) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 58—59.

154) Г. п. Христов — Мемоари, (според Кьосев, История стр. 343).

155) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 60; Д. С. Страници, стр. 13; Кьосев, История, стр. 344—345.

сите националности. 6. Во секое населено место да има јадро на Организацијата. Да се обрне внимание на селските судови и на селската самоуправа. 7. Работа на членовите на Организацијата во масите. Агитацијата да се води на меѓународна основа. Како принцип на зближување на балканските народи се зема балканската федерација и т. н.[156] Овие „Директиви" имаа знатно влијание за понатамошнит развиток на македонското национал-револуционерното движење.

Поглавните раководители на Внатрешната Организација сериозно се зафатиле со работата за зацврстување редовите на Организацијата. Се сметало дека преку одржувањето на окружните конгреси на револуционерната Организација ќе се соживи Организацијата и дека ќе се даде стимул за понатамошна работа. А сета активност да се сумира на еден општ конгрес, кој и ќе одреди смерници за работа.

Прв окружен конгрес на Организацијата е на Битолскиот революционарен округ, таканаречен „Прилепски" или „подвижен", кој се одржал во околијата на Прилеп, во мај 1904 година. На него присуствувале и Ѓорче Петров, Даме Груев, Пере Тошев и други· Се дискутирало за уредувањето, управата и понатамошната тактика на Организацијата. Д. Груев предложил свој проект за нов устав во кој е потцртана апсолутната централизација, додека Ѓ. Петров и Пере Тошев се спротивставиле на тој проект и се придржувале на принципот за демократски централизам, на системот за децентрализација на Организацијата. П. Тошев покрај децентрализацијата го истакнувал и принципот за изборност во Организацијата. На конгресот, по долгите дискусии, победило мнозинството што ги подржувало предлозите на Ѓ. Петров и П. Тошев. На конгресот бил изработен и правилник за четите. Донесен е и став за осудување на оружаните пропаганди на балканските буржоазии и против нив да се спротивставува со енергични мери, но на борбата да не ѝ се придава националистички карактер.[157]

Конгресот на скопскиот револуционарен округ се одржал во Осоговската планина, во средината на јануари 1905 година. Во овој револуционерен округ влијанието на десничарите било доста зголемено. Конгресот на своите заседанија ги примил тезите на Христо Матов и „Директивите" донесени во Софија. Го отфрлиле проекто-уставот изработен од конгресот на битолскиот револуционарен округ. Тие изработиле правилник само за својот округ. Тие сметале дека за нив не постои прашањето за Централен комитет и за

156) Кьосев, История, стр. 345—347.

157) Христовъ, Окрѫжния конгресъ въ Прилепско Сб. Илиндень (1922); Силјанов, Освоб. борби, т. II, стр. 62—72; Кьосев, История, стр. 348—351.

општиот конгрес, туку само окружниот конгрес и окружниот комитет кој имале право да ги решаваат сите горешти проблеми. Стремежот за партикуларизам бил очигледен. Овој став бил осуден од многу членови на револуционерната Организација, нарочно од левичарите.[158]

Окружниот конгрес на солунскиот револуционерен округ се одржал во јуни 1905 година. За решенијата на овој конгрес заклучуваме од протоколот на конгресот што паднал во рацете на генералниот инспектор Хилми паша и подоцна приложен во еден конзулски извештај. Во Протоколот се потенцираат следните точки: Во иднина четите да не бидат големи и воинствени; да се влијае со убедување; Организацијата да не е само во рацете на учителите, туку да се привлекуваат и луѓе од другите професии; да се образува суд за судење на Борис Сарафов; се осудува идентифицирањето на делатноста на Внатрешната Организација со таа на Екзархијата и на екзархиските чиновници; да се работи врз основа на автономијата и се осудува секој потфат за делба на сферите на влијание или за делба на областите помеѓу балканските држави; се препорачува Организацијата да биде поставена на самостојна основа и да биде независна од балканските држави; да се преземат мерки против пропагандата и тн. Конгресот се изјаснил негативно за изборноста во Органзацијата. И во овој округ левицата имаше знатно влијание.[159]

Конгресот на струмичкиот револуционерен реон се одржал во месец јуни 1905 година. Влијанието на левичарите во овој реон, по серскиот округ, било најголемо. На овој конгрес се донесени следните заклучоци: Се основаат специјални судски институти, со тоа да им се одземе правото на раководните тела да судат; се изработил правилник за судска постапка; се донеле и решенија од економски карактер; се определило од житните производи на населението да се одреди за секој член по 270 оки, додека останатото се оданочува со 5 проценти годишен данок во полза на Организацијата и т. н. Овие решенија донесени на овој конгрес на струмичкиот реон, се потврдиле и на конгресот на округот, што се одржал во летото 1905 година, а исто така се потврдиле и решенијата на „Директивата".[160]

---

158) Протоклътъ на Скопския конгрес 1905 год. Ил. Илиндень V 4; Първия редовенъ окрѫжен конгресь на Скопск. револ. окрѫгъ. сб. Илиндень (1925); Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 362 – 366.; Кьосев, История, стр. 351—353; Под внимание би дошле и работите на Хр. Матов, Основи на ВМРО. София 1904; Възстанишки действия. Соф. 1925 и др.

159) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 366—368; Кьосев, История, стр. 353—354.

160) Силјанов, Освоб борби т. II, стр. 368—369;

Конгресот на серскиот револуционарен округ се одржал при крајот на јули 1905 година, во Пирин Планина. Конгресот го имал следниот дневен ред: Извештаи за положбата во Организацијата и округот: избор на војводи; просветна дејност; стопанска дејност; избор на делегати за општиот конгрес на Организацијата; избор на окружен комитет и друго. Од извештаите поднесени на конгресот се заклучува дека организационата мрежа потполно била установена и дека Организацијата развила интензивна дејност; дека е духот на народот бодар и дека вербата во револуционерното движење е уште поцврста. По втората точка се препорачувало, да се врши избор на раководители. Конгресот решил да се зголеми агитацијата меѓу другите националности; да се зголеми културно-просветната дејност; да се назначуваат учители по одобрувањето на Организацијата. Се решило и да се присилуват чифликсајбите де ги продаваат своите чифлизи, а селаните да купуваат чифлизи и така да се ослободуваат од чифлигарското ропство. Понатака се решило да се бојкотуваат финансиските и стопанските мерки на турската држава, нарочно при собирањето на десетокот, и т.н. Голема улога на конгресот изиграл водачот на серчаните — Јане Сандански.[161]

Конгресите на окрузите на револуционерната Организација ја оцртаа положбата што владееше во неа. Очигледно беше искристализирањето на групите во Организацијата — на левица и десница. Меѓутоа, се покренувало прашањето за одржавање на еден општ конгрес што ќе ги усклади тие разногласија и ќе даде генерална линија на движењето. До таков општ конгрес се дојде и тој беше одржан во октомври 1905 година во Рилскиот манастир и оттаму конгресот е наречен и „Рилски“. Конгресот заседавал цел месец и на него присуствувале делегати од сите революционерни окрузи, на број 22. За претседател на конгресот бил избран Даме Груев. Конгресот имал опширен дневен ред и опфаќал разни прашања од дејноста на Организацијата. Тој се состоел од следните точки: Извештај за дејноста на Организацијата и положбата на Организацијата по окрузи и реони; идната дејност на Организацијата; уредување и управа на Организацијата; администрација, судство, финансии, култура и стопанство; однос на Организацијата спрема групаците; спрема пропагандите; спрема бугарскиот државен национализам и екзархијата; спрема врховистите, емиграцијата и општественото мислење во Бугарија; спрема одделните организациони

---

[161]) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 369—372; Кьосев, История, стр. 355—357; Христов А., Револ. Судови на ВМРО. Скопје 1951. За Јане Сандански: cf. П. Делирадев, Јане Сандански, Соф. 1946; М. х. Василев—А. Митрев, Јане Сандански, Ск. 1948.

групи внатре и надвор на Организацијата; тактиката на Организацијата; извештај за работата на Централниот комитет и на Задграничното претставништво.

На конгресот делегатите ги изнесувале своите ставови и во дискусиите се оцртувала борбата помеѓу левицата и десницата. Најмногу заседанија му биле посветени на уредувањето на Организацијата. Најголема активност во овие дискусии покажал Пере Тошев, којшто ги бранел позициите на Битолскиот окружен конгрес. Него го подржувале Ѓорче Петров, Јане Сандански и други привржаници на левицата. Во уставот и правилникот се застапувал принципот за демократски централизам. На конгресот се говорело и за дејноста на некои членови на Организацијата, нарочно за Борис Сарафов. Тој бил обвинет дека примил 40.000 динари од српската влада за припуштање на една големосрпска чета во Македонија и за други негови авантуристички махинации. Конгресот донел компромисно решение, ако грешките се повторат и по ноември 1905 година, да се бара одговорност не само за новите постапки, туку и за старите.

Конгресот ги формирал основните линии на идната дејност. Се решило, наспроти новонастаната ситуација во земјата, Организацијата да продолжува да ја смета сенародната оружана борба против турската власт, како крајно средство во борбата за отстранување на турскиот господаречки режим. Организацијата се спротивставила и против востаничките акции однадвор и од политички обзири. Организацијата останува по идеите, дејноста, революционерна, во исто време таа си поставува за задача да го опфати целокупниот општествен и стопански живот на населението и да се замеша во него. Конгресот покрај мирцштегските реформи ги осудил и наоружаните пропаганди на балканските буржоазии. Организацијата сметала дека тие пропаганди биле орудија на државните влади кои целеле да ја завојуваат организационата територија; како такви тие се против автономијата на Македонија, го разделуваат населението, ја отупуваат неговата снага во борбата против Турците, убиваат невини луѓе, работат заеднички со турските власти против членовите на Организацијата и воопшто против неа. Конгресот ги осудил посебно тенденциите на големобугарската буржоазија, нејзините акции се осудени како штетни за Организацијата. Конгресот ги осудил махинациите на врховистите, исто така штетни за Организацијата. Конгресот ја потцртал својата самостојност, единството и силата на Внатрешната Организација. Се решило Организацијата да се спротивстави на разните групи кои работеле против законите и целите на Организацијата. Конгресот донел и основни задачи за секој округ; потоа за културно-просветната дејност меѓу населението. Во заклучоците по економските

прашања се одредувале надниците за жетварите; на момоците им се одредувало да примаат годишна плата; им се забранувало на христијаните да го откупуваат десетокот, потем турските земји и чифлизи. Иако се барало минимално зголемување на надниците на жетварите и платите на момоците, со тие мерки се целело да се подобри положбата на селаните. Забраната на купувањето на десетокот била мерка на Организацијата со која се целело да се забрани прикривањето на чифликсајбите зад името на некој христијанин. Додека пак забраната за купување земја од Турците во извесна смисла е нејасна. Некои тоа решение го објаснуваат вака: да не се откупуваат чифлизи само од едно лице, а да се избегне замената на турски чифликсајбија со христијански земјопоседник. На крајот од своето заседание конгресот избрал Централен комитет, Задгранично претставништво и редактор за својот печатен орган — „Револуционен Лист“.[162]

На Рилскиот конгрес на Организацијата левицата однела полна победа на своите идеи, на своите доследни ставови за принципите на революционерната борба на македонскиот народ. Се сметало дека редовите на Организацијата се зацврстени и дека саканото единство е веќе постигнато. Меѓутоа, со Рилскиот конгрес започнал вистинскиот расцеп во редовите на Организацијата — на левица и на десница. Десницата со тек на време се истакнувала со своите неоврховистички позиции. Нарочно својот став таа го потенцирала на таканаречениот „кјустендилски“ конгрес одржан во 1907 година во Кјустендил, на кој учествувале само десните елементи на Организацијата.[163]

Расцепот во Организацијата бил очигледен. Десницата со својата врховистичка идеологија имала привrзаници единствено само во скопскиот револуционарен округ, додека левицата била подржувана скоро во сите останати револуционерни окрузи. Центар на активноста на левицата биле серскиот и струмичкиот револуционерен округ. Нивната активност претставува посебна важност во историјата на македонското национал-револуционарно движење.

Расцепот во Организацијата имал тешки последици не само за понатамошниот развиток на македонското национал-револуционерно движење, туку и за положбата на македонскиот народ. Борбите, меѓусебните трвења ја ослабија снагата на Организацијата, организационата мрежа постепено се разединува. Населението беше дезориентирано и деморалисано.

162) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 373—416 passima; Кьосев, История стр. 360—366; Христов А., Одлуке Рилског конгреса (1905) о организацији и раду револуционарних судова у Македонији. Архив за правне и друшт. науке 2 (1952) стр. 235—241.

163) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 551—566 passima.

VI.

Од сето досега изнесено се наметнува консеквенцата дека ситуацијата во Македонија по Илинденското востание се карактеризира со неколку моменти од кои е секако најважна „реформната акција“ на Големите империјалистички држави во Македонија. Потребно е да се подвлече дека таа „реформна акција“ немаше некакви практични резултати, бидејќи таа не ја менуваше дадената положба, туку со некои свои мерки уште повеќе ја санкционираше. „Желбите“ да се „излекува“ господаречкиот османски систем не се остварија. Положбата на македонскиот народ не се подобри ни во политички, ни во економски поглед, туку таа, од изнесените веќе причини, стана уште потешка. Тоа и беше причината да се однесува македонскиот народ така индиферентно спрема реформната акција.[164]

Внатрешната Македонска Револуционерна Организација ги осуди мирцштегските реформи. Левото крило на Организацијата, кое доследно се придржуваше за Гоцевите принципи, беше против каква и да е туѓа интервенција во работите на Македонија, додека десното крило беше за неа и тоа го пропагираше.[165]

Уште во декември 1903 год., Внатрешната Организација го изрази својот став за реформите. Главниот штаб на востаничките одреди во цилкуларот од 10 декември 1903 год. истакнува дека реформите „со ништо не ги отфрлуваат вековните зла на турскиот режим . . .“ И понатака, тие реформи „ . . . се ништожни пред целта за која се бориме. Секој знае, дека ние не се бориме за жандарми и пандури, туку за отфрлување на омразниот турски режим . . .“[166]

---

164) За односот на македонскиот народ и на ВМРО спрема реформите интересна е една изјава на еден македонски револуционер (името не ни е познато): „Македонскиот селанец гледа дека европските офицери ги придружува турски заптија, дека тие офицери носат турски фесови (освен руските), дека добиваат жалби од турските затвори, во крајна линија, немаат никаква фактична власт — тоа е доволно, во очите на народот тие офицери да немаат некаков престиж. Ако тие имаат власт во свои раце би патувале во придружба на жандарми од месниот народ. — О! — Тогаш би било сè поинаку . . .“ И понатака „. . . Народот е пак со нас и ќе се успокои само тогаш, кога и ние ќе се успокоиме, затоа што ние сме со него еден дух и едно тело. Само автономијата на Македонија ќе нè успокои нас и ние ќе се бориме дотогаш, дури Македонија не стане автономна“ (Славянский Век (Виена) 87, 10. X. 1904, стр. 462—463).

165) Еден од умерените раководители на ВМРО, Даме Груев бил отпрвин за интервенција на силите. Во своите „Спомени“ (стр, 27) вели: „Од друга страна слухот за реформите донекаде нè ободри“. Ист ста̂в имал и К. Мисирков (Македон. работи стр. III—IX и сл). (Меѓутоа, нив не можеме да ги сметаме за десничари во македонското национал-революционерно движење. Мисирков не учествуваше во него, а ги пропагираше неговите идеи).

166) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 19.

На Рилскиот конгрес Организацијата се занимавала и со прашањето за мирцштегските реформи. Во донесените заклучоци се истакнува дека новиот „реформен програм не ги задоволува желбите на нашата Организација и желбите на нашиот народ ако и тој биде воведен. Тоа има за основна цел да го воскресне и зацврсти турското господство во нашата татковина, макар и во лесна форма, кога е желбата на нашиот народ да го отфрли . . . Намесата на Европа преку цивилните агенти и офицери не му даде ни најелементарна слобода на народот. Врз основа на горното и од другите причини конгресот наоѓа дека Организацијата не може да се согласи со Мирцштегскиот програм и во своите идни акции ќе смета дека не постои за неа.“[167]

И на конгресот на Организацијата, наречен „Ќустендилски“, одржан во март 1908 год., во Ќустендил, во донесената „Декларација“ се потенцира и ставот за мирцштегскиот реформен програм. Во „Декларацијата“ се истакнува „Совршено неполна по содржина, мирцштегската реформна акција не даде никакви практични резултати. Единствено средство да се прекине анархијата, поужасна од порано, и да се воведе вистински ред во земјата е автономијата и за нејзиното постигање Организацијата ќе оди по својот революционерен пат . . .“[168]

Против мирцштегските реформи реагирале и некои кругови всред општественото мислење во Европа. Во една статија на Лениновата „Искра“ се истакнувало помеѓу другото и тоа, дека „ветените реформи, што руската и австроунгарската влада и ги предложија на Турција, излегоа просто играње со страдалците во Македонија“.[169] На раширените симпатии сред поробените словенски народи во Австро-Унгарија во полза на македонската кауза, се спротивставиле господаречките австро-унгарски кругови. Тие на разни начини го кочеле ширењето на словенската солидарност. Австриската влада со еден акт од месец јануари 1904 год., ја забранила дејноста на „македонскиот комитет“ во Љубљана. За одобрување на неговата работа владата поставила услови со кои инсистирала помоштите што ќе се собрале во Словенија во полза на постраданите Македонци, да се распределат во Македонија од нејзините претставници и тоа преку цивилните агенти, додека членовите на љубљанскиот „македонски комитет“ немале во тоа право. Со тој акт владата сметала со знатен пропаганден ефект, но во тоа не успеала, Љубљанскиот „македонски комитет“ не ги примил условите и се распуштил.[170] По прашањето за пополнување на кон-

167) Силјанов, Освоб. борби т. II, стр. 428—429.
168) Ibid т. II, стр. 558.
169) В. Д. Македон. Въпрос. Искра № 45.
170) Андоновски, Ехото стр. 12—13.

тингенти во македонската жандармерија, австро-унгарските војнички кругови се воделе со мислата дека Монархијата може да даде најголем број членови. За тоа доста се агитирало и во Хрватска. Меѓутоа, тие апели напредната хрватска јавност ги примила со револт и агитирала за саботирање на таа акција. Тогаш загрепскиот „Нови — Хрватски Радник“ објавил апел со следната содржина: „Хрвати! Нашата слобода ни е мила, за неа се бориме скоро илјади години и крвариме со различни душмани, та така и македонскиот народ не сака потчинување, но сака да биде свој и на своето, слободен и независен: Македонија на Македонците. Којшто ќе отиде во служба на големите сили за подреденост и окупација на Македонија, тој се стреми кон затворање на македонските права и слободи, по планините и селата да го убива невиното население што се бори за својата земја. Ние Хрватите да го чуваме својот дом, за него да се грижиме и да не се залетуваме за капларската чест, оти и дома имаме леб ако работиме. Да се угледаме на Македонците та да се грижиме што ќе биде со нашата крвава и тажна земја. Начелно: не во Македонија!“[171]

Мирцштегските реформи не дале задоволителни резултати. Тие дојдоа како последица од македонското револуционерно движење за време на Илинденското востание и беа плод на дипломатските махинации на големите империјалистички држави. Со нив не се одеше кон коренита измена на работите во Отоманската империја, туку само преку реформирање на администрацијата и жандармеријата кон извесно „подобрување“ на положбата. Таа реформна акција беше неопходна од гледна точка на големите империјалистичките држави, бидејќи тие завлезени длабоко во вителот на меѓусебното ривалство и во врска со своите „жизнени интереси“ на ова подрачје, не работеа за коренита измена на работите во Отоманската Империја, туку со повремени реформи да се излечат хроничните потреси во неа и пред сѐ да се сочува нејзиниот интегритет. Меѓутоа, потребно е да се спомене, од друга страна, дека иако мирцштегскиот реформен програм го потенцира минималното мешање во работите на Турција, тоа всушност значеше de facto и de iure директно мешање во државата на „Светиот Падишах“. Контролата на странските цивилни агенти над турската администрација, работата на странските офицери во реорганизирањето на турската жандармерија, без оглед на тоа какви беа практичните и позитивните резултати, навистина значеше во извесна смисла, деградирање на султановиот авторитет и специјално на државниот суверенитет на Отоманската империја. Реакција на тоа мешање во работите на Турција,

[171]) N. H. R. 2, 25. I. 1904, стр. 4; Андоновски, Ехото, стр 18—19.

нарочно ќе се усети сред поинтелигентните слоеви на турското општество што ќе земат виден удел во подготовките за Младотурската револуција.

Мешањето на Европа во работите на Турција што најде израз во мирцштегскиот реформен програм, значеше и индиректно признавање на македонското национал-ослободително движење, кое и ја предизвика таа интервенција иако не се исполнија барањата на Внатрешната Организација за поконструктивното решавање на македонското прашање во полза македонската ослободителна кауза. Во суштина тоа значеше уште една афирмација на македонското национал-ослободително движење во меѓународните односи од почетокот на XX-то столетие.

H. G. Andonovski-Poljanski

LA SITUATION EN MACÉDOINE APRÈS L'INSURRECTION D' ILINDÉN ET LES RÉFORMES DE MÜRCSTEG

(RÉSUMÉ)

Dans la nouvelle historiographie il exèste une abondante littérature sur le développement de la situation en Macédoine après l'insurrection d'Ilindén, ainsi que sur l'attitude des grandes puissances impérialistes en face de la question macédonienne. Les documents les plus intéressant sur cette question sont: la correspodance des représentants et des consuls étrangers en Turquie et les instruments diplomatiques officiels sur le développement des réformes en Macédoine. Non moindre est la valeur des mémoires des dirigeants de la V. M. R. O. (Organisation Révolutionnaire Intérieure de Macédoine) et des représentants étrangers qui prirent part à l'application des réformes. La presse contemporaine nous donne également un grand nombre de données sur l'attitude de l'opinion publique à l'étranger vis-à-vis des événements en Macédoine après l'insurrection d'Ilindén.

Il y a plusieurs monographies sur les réformes en Macédoine, dans lesquelles le probléme est traité d'un point de vue et avec des tendances trés différents. La question est aussi traité, mais assez partiellement, dans les études sur l'attitude de l'Europe à l'égard de la question macédonienne, ainsi que dans les ouvrages généraux sur la question du Proche Orient et les nombreux manuels sur l'histoire de la diplomatie. Dans cet article l'auteur examine en six chapitres la matière qu'il s'est proposée d'étudier.

Dans le premier, l'auteur s'arrête sur les conditions économiques et politiques en Macédoine à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècles. Celles ci étant trés dures, le peuple macédonien fut obligé de recourir aux armes pour lutter contre la grandissante politique d'oppression des féodaux turcs. Le peuple macédonien prit part à l'insurrection d'Ilindén en masse, trandis que le gouvernement turc faisait tout son possible pour étouffer le soulevement du peuple. De plus, il n'épargnait même pas la population paisible, contre laquelle il prenait des mesures des plus brutales. Après l'insurrection une certaine démoralisation se fit sentir parmi les membres de l'Organisation Intérieure.

La lutte de libération du peuple macédonien eut un grand retentissement dans les milieux progressists à l'étranger. Dans beaucoup de pays se déclancha une action de propagande et de politique en faveur des Macédonien. L'opinion publiques en faveur des Macédoniens fut si forte, qu'elle obligeât les diplomates à s'intéresser d'une façon plus énergique à la question des Macédoniens.

Dans le second chapitre l'auteur examine l'atitude des grandes puissances impérialistes à l'egard de l'Empire ottoman. A cette époque-là la Turquie représentait un pays trés favorable à la pénétration du capital étranger, Sous l'influence de celui-ci la Turquie devenait de plus en plus dépendante des grandes puissances impérialistes sur le plan financier, économique et politique. Les intérêts et l'influence de grandes puissances s'entre croisaient sur le territoire de la Turquie. Afin de maintenir leurs intéréts et leurs influences l'activité des Grandes puissances fut dirigée vers la conservation de l'integrité de la Turquie, tout en étant contre le mouvement révolutionnaire des peuples oppressés de l'Empire ottoman.

Les puissances les plus intéressées à la situation dans la Péninsule des Balkans étaient l'Autriche Hongrie et la Russie, qui dans cette partie du monde avaient des intérêts particuliers. Ces puissances justifiaient leur attitude surtout par le traité de 1897, qui sanctionait le status-quo. Les éléments essetiels de ce traité furent introduits aussi dans le programme de réformes en Macédoine du 8 février 1903.

Les Etats balkaniques étaient, eux aussi, très intéressés à la situation en Macédoine. Pour eux la Macédoine représentait un pays à conquérir. Tout mouvement indépendant, qui visait à l'autonomie, ètait considéré contraire à leurs aspirations et par suite hostile.

Dans le troisième chapitre l'auteure éclaircit l'attitude des puissances étrangères à l'égard de l'insurrection d'Ilindén. Celui-ci affirma le fiasco du programme de réformes de février et suprit les puissances, qui tachaient de leur mieux de maintenir le status-quo et intercédaient à des mesures énergiques contre les insurgés macédoniens. Sur cette attitude des grandes puissances nous avons de nombreux temoignages dans la correspodance diplomatique. Pour appaiser la situation, elles voulurent recourir de nouveau aux réformes et non pas aux changements radicaux de l'état de choses. Le probleme fut considére comme très sérieux et les réformes comme urgentes. La rencontre entre les diplomates autrichiens et russes, qui eut lieu à Mürcsteg (Styria-Austriche) au début de l'octobre 1903, fut d'une très grande importance. C'est là que le Programme de réformes en Macédoine fut adopté. Selon ce programme, deux collaborateurs européens (des agents russe et autrichien) furent nommés auprès de l'inspecteur général Hilmi-pacha; la gendarmerie turque subit une réorganisation assez importante par la nomination d'un général étranger comme chef à qui furent attachés des collaborateurs également étrangers. En vue d'une meilleur contrôle la Macédoine fut divisée en secteurs. On prévoyait aussi des mesures en vue d'améliorer l'administration, les tribunaux etc.

Au début la Grande Porte refusa d'accepter le programme de réformes et ce fut seulement après des démarches énergiques qu'elle fut obligée de céder. Quoi qu'elle eût finalement accepté le programme de réformes, la Grande Porte ajournait constamment son application ayant recours à de nombreuses conférences et négociations.

Dans le quatrième chapitre, l'auteur examine l'activité des agents civils étrangers et des officiers de gendarmerie en Macédoine.

L'activité des agents civils était dirigée en vue de l'application des clauses du programme qui se rapportaient à la réorganisation de l'administration turque mais elle en fut empechée par les autorités turques qui tâchaient toujours de limiter les droits des agents.

Les officiers étrangers avaient réorganisé la gendarmerie turque selon un plan déterminé. Quelques écoles furent organisées en vue d'augmenter le nombre des cadres de gendarmerie. La Macédoine fut divisée en secteurs où les officiers étrangers contrôlaient la situation.

Les réformes de Mürcsteg n'aboutirent pas à des résultats concrets. De même, les essais de réformes des années 1905 et 1908 furent sans succés. La révolution des jeunes Turcs fut une des causes de l'échec de tous les programmes de réformes.

Dans cinquième chapitre l'auteur examine aussi, sans pourtant entrer au fond de la question, la situation à l'intérieur de la V. M. R. O., qui après l'insurrection, et surtout après les congrès déparmentaux et généraux, avait fortifié ses rangs.

Dans le dernier chapitre, l'auteur souligne en conclusion l'importance des réformes de Mürcsteg Le peuple macédonien avait une attitude d'indifférence à l'égard de ces réformes, parce que celles-ci n'apportaient aucun changement à la situation, mais, au contraire, elles la sanctionnaient. L'Organisation intérieure, surtout son aile de gauche, était hostile à toute intervention étrangère et aux réformes des grandes puissances. Lors de ses congrès, l'Organisation avait déterminé son attitude négative à l'égard des réformes de Mürcsteg.

Les réformes de Mürcsteg étaient le résultat du mouvement révolutionnaire macédonien qui aboulit à l'insurrection d'Ilindén et la conséquence des machinations diplomatiques des grandes puissances impérialistes Elles représentaient de facto et de iure l'intervention dans les affaires intérieures de l'Empire ottoman.

Grâce au Programme de réformes de Mürcsteg, qui est un important instrument diplomatique, le mouvement macédonien de libération national fut reconnu officiellement par l'histoire diplomatique et par le droit international.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. *Abbot G.*, The Tale of a Tour in Macedonia. London 1903.

2. *Amadori V. Giovanni*, La Questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro)e la politica italiana. 1908.

3. Ἀναστασοπούλου Δημ., Οἱ Πανσλαυισταί, οἱ μεγάλοι ἐχθροὶ τοῦ γένου Ἀθῆναι 1906.

4. Андоновски, Санитарното дело — *Андоновски Х. Г. (Пољански)*, Санитарното дело во Македонија по Илинденското востание организирано од британскиот „Македонски помошен комитет", Нова Македонија (Скопје) бр. 2692, од 14. VII. 1953, стр. 2.

5. Андоновски, Странскиот печат — *Андоновски Х. Г. (Пољански)* и др., Странскиот печат за Илинденското востание. Скопје, Здружение на новинарите на НРМ 1953.

6. Андоновски, Ехото — *Андоновски Х. Г. (Пољански)*, Ехото на Илинденското востание сред југословенските народи. Илиндески зборник 1903—1953. Скопје, Институт за национална историја 1953 Одд. отпечаток, стр. 34) (Преработено издание во: Илинден. Из борбе македонског народа за националну слободу. Београд 1954, стр. 92—116).

7. Андоновски, Средбата — *Андоновски Х. Г. (Пољански)*, Средбата во Мирцштег. Разгледи (Скопје) I/13 (1954) стр. 4.

8. *Andonovski H. G. (Poljanski)*, Makedonski begunci u Sloveniji posle Ilindenskog ustanka. Istoriski Pregled (Beograd) I/1 (1954) str. 50—52.

9. Андоновски, И Новиот Свет — *Андоновски Х. Г. (Пољански)*, И Новиот Свет проговори. Разгледи II/5 (1955) стр. 8—9.

10. *Андоновски Х. Г. (Пољански)*, Македонските востаници. (Низ патеписните белешки на Р. Вион). Разгледи II/12 (38), (1955), стр. 10—11.

11. Андоновски, Еден проект — *Андоновски Х. Г. (Пољански)*, Еден проект за автономија на Македонија од 1903 год. Разгледи II/14 (1955) стр. 11—12.

12. Андоновски, Илинден. одгласи — *Андоновски Х. Г. (Пољански)*, Илинденските одгласи во Велика Британија. Разгледи II/15 (1955) стр. 3—4, сл. 1—2.

13. Арсов, Възстан. движение — Възстанишкото движение въ югозападна Македония (до 1904). По спомени на Славейко Арсов. София 1925 — Материяли за историята на македонското освободително движение кн. I (Второ преведено издание во Скопје 1950).

14. Austro-Russian Reforms. Published by the London Balkan Committee London 1903.

15 Aff. Macédoine — Documents Diplomatiques Affaires des Macédoine 1903—1905. Paris, Ministère des Affaires Étrangeres 1905. Idem: Френската Жълта книга по Македонския въпросъ. София 1903

16. Баждаров, Мюрцштег — *Баждаровъ Г.*, Мюрцштегъ сб. Илиндень 1903—1927. (София) 1927, стр. 18—29.

17. *Bailey F. E.*, British Policy and the Turkish Reform Movement Harvard University Press, Harvard 1942. Harvard Historical Studies 51.

18. *Bamberg F.*, Storia della questione orientale. Vol. 1—2. Milano 1904.

19. *Барбулеску Илија*, Румуни према Србима и Бугарима, нарочито на питање Маћедонских Румуна, Београд 1908.

20. *Boghitschevisch M.*, Die auswartige Politik Serbien 1903—1904. Berlin 1928, vol. I—III.

21. Brailsford, Macedonia — *Brailsford H. N.*, Macedonia, its Races and their Future. London 1906.

22. British Documents on the Origin of the War 1899—1914, vol. V, London.

23. *Василев Х. М.,—Митрев А.*, Јане Сандански. Скопје 1948.

24. *Василев Х. Мито*, „Македонската борба" на грчките андарти. Современост V/4 (1955), стр. 287—308.

25. В. Д. Македон. вопрос — *В. Д.*, Македонский вопросъ, Болгария и руское правительство. Искра № 45, 1. VIII. 1903.

26. В. Д. Отношение рус. прав. — *В. Д.*, Отношение руского правительства прямо Болгарии. Искра № 48, 15 IX. 1903.

27. Βλάχος Νικόλαος, Τό Μακεδονικόν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος 1870—1908. Ἀθῆναι 1935, σελ 532.

28. *Villari L.*, The Balkans Question. London 1905.

29. Voinov, Quest. Macéd. — *Voinov J. F.*, La Question Macédonienne et les réformes en Turquie. Paris 1905.

30. *Vucinich W. S.*, Serbia between East and West (1903—1908). Stanford (Calif.) 1954.

31. *Wyon R.*, The Balkans from Within. London 1904.

32. Генов, Източ, въпрос — *Геновъ, Г. П.*, Източниятъ въпросъ. т. II. София, Униврзитетска библиотека № 44.

33. *Geschke A.*, Die Deutsche Politik in der Macedonischen Frage bis zur Turkischen Revolution von 1908. Danzig 1932.

34. Γυαννοπούλου Πύροου, Οἱ Σλαῦοι κατά τῶν Ἑλλήνων. Ἀθῆναι 1949.

35. Grosse Politik — Die Grosse Politik der Europaiscen Kabinette 1871—1914. XVIII/I (Zweibund und Dreibund 1900—1904). Berlin 1924

36. Груев, Спомени — Спомени на Дамянъ Груевъ и др. София 1927 — Материяли., кн. V.

37. Гуч, Диплом. историја — *Гуч Џ. П.,—Јовановић Ј. М.*, Дипломатска историја Модерне Европе 1878—1919. Београд 1933.

38. Данев, Диплом. история — *Даневъ С.*, Очеркъ на дипломатическата история на балканските държави. София 1931.

39. *Даневъ С.*, Найнова дипломатеческа история. София 1926.

40. *Даневъ С.*, Реформната акция. Съвременикъ I/2.

41. Debidour, Hist. diplomatie — *Debidour A*, Histoire diplomatie, vol. II. Paris 1917.

42. Декларацията на ВМРО — Декларацията на ВМРО до Великите сили. Сб. Илиндень 1903—1922, София 1922, стр. 8.

43. *Делирадев П.*, Яне Сандански София 1946.

44. **Джеров, Към борбите** — Къмъ борбите въ югозападна Македония. По спомени на Лука Джеровъ и др. София 1926 — Материяли., кн. IV.

45. **Динев, Илинд. епопеа** — *Динев Ангел.*, Илинденската епопеа, том II, Скопје 1949.

46. *Diplomate Un Ex.*, Deux ans de réformes en Macédoine. Genève 1905

47. **Dip. Aktenstucke** — Diplomatische Aktenstucke uber die Reformaktion in Mazedonien 1902—1906. Wien, K. u. K. Ministerium des Aussern 1906.

48. **Дорев, Документи** — *Доревъ Панчо*, Документи из турските държавни архиви, часть II (1863—1909). София, БАН, 1942.

49. **Dotation Carnegie** — Dotation Carnegie pour la paix internationale, enquête dans les Balkans. Bruxelles. (Изд. во Софија: Докладъ на Карнегиевата комисия по войните презъ 1912 и 1913).

50. **Doc. Diplomatiques** — Documents Diplomatiques Français (1871—1914). 2e serie (1901—1911), tome III (3 janvier—4 octobre 1903). Paris, Ministére des Affaires Étrangères 1931.

51. **Documenti diplomatici.** Macedonia. Roma 1906.

52. **Draganof, Macédoine** — *Draganof*, La Macédoine et les réformes. Paris 1906. (II изд. London 1908).

53. Δρανούμης Ι., Μαρτύρων καὶ ἡρώων αἷμα. Ἀθῆναι 1914.

54. **Д. С. Страници** — *Д. С.*, Страници от миналото. Македонско дело (Виена) бр. 62, 63 (1928).

55. *Durham M. E.*, The Burden of the Balkans. London 1905.

56. *Eurof Walters*, Austro-Russian Relations under Goluchowski 1895—1906. The Slavonic and East European Review (London), XXXI/77 (1953) p. 503; XXXII/78 (1953) p. 187.

57. *Exintaris G.*, Les réformes en Macédoine de 1903 à 1908. Etude d'histoire diplomatique et de droit internationale. Paris 1913.

58. **Zografski, Nekol. dokumenata** — *Zografski Dančo*, Nekoliko dokumenata o prilikama i događajima u Makedoniji 1903 godine. Arhivist III/1—2 (1953) str. 5—17.

59. *Јеленић Ђурђе*, Европа и Маћедонско питање. Београд 1908.

60. **Јовановић Ј., Јужна Србија** — *Јовановић Јован*, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења. Београд.

61. *Јовановић Ал.*, Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима. Споменица 25 год. ослобођења Ј. Србије, Скопље стр. 271—307.

62. **Јовановић, Влада Ал. Обреновића** — *Јовановић Слободан*, Влада Александра Обреновића II (1897—1903) Београд 1931.

63. Καζασης Ν., Τὸ μακεδονικὸν πρόβλημα. Ἀθῆναι 1937.

64. **Кесяков, Принос** — *Кесяковъ Б. Д.*, Приносъ къмъ дипломатическата история на България 1878—1925; София 1925.

65. **Коммиссия по издании документов эпохи империализма.** Die internationalen Bezichungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus den Archiven der zarischen und provisorischen Regierung. Герм. изд. од Otto Hötzsch, Berlin 1931—42. сер. I, II, III.

66. **Krainikowsky, Question de Macédoine** — *Krainikowsky As. Iv.*, La Question de Macédoine et la Diplomatie Europeene. Paris 1938.

67. Кьосев, Илинд. възстание — *Кьосев Дино*, Илинденското възстание. София 1953.

68. Кьосев, История — *Кьосев Дино*, История на македонското национално революционно движение. София 1954.

69. *Кьосев Дино*, Борбите на македонския народ за освобождение. София 1950.

70. *Lamouche Colonel*, La Question macédonienne et la paix-reponse à M. le Colonel Bujac. Revue politique et parlementaire. Paris 10 sept. 1919, p. 293.

71. *Ламушъ Леонъ*, Македония презъ време на турското владичество. Македонски Прегледъ 1/5—6 (1925) стр. 47—59.

72. *Ламушъ Леонъ*, Илинденското възстание и Мюрцштегската спогодба, Македония бр. 576—586 (1928).

73. Ламуш, Петнадесет години — *Ламушъ Леонъ*, Петнадесеть години Балканска история (1904—1918) София 1930 (Фран. изд. во Париз 1930).

74. *Lamouche Colonel*, Histoire de la Turquie. Paris 1953.

75. Лапе, Нови документи — *Лапе Љубен*, Нови документи за Илинденското востание. Илинденски зборник 1903—1953. Скопје, Институт за национална историја 1953 (одд, отпечаток стр. 151).

76. Лапе, Одбрани четива — *Лапе Љубен*, Одбрани четива за историјата на македонскиот народ, дел II, Скопје 1953.

77. Лапе, Неколку н. документи — *Лапе Љубен*, Неколку нови документи за 1903 г. Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје. Историко-филолошки оддел VI/7 (1953). (одд. отпечаток стр. 237—310).

78. Лапе, Извештани — *Лапе Љубен*, Ивештаи од 1903 г. на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија. Скопје, Институт за национална историја 1954.

79. *Ленин В. М.*, Империализма, като найвисока стадия на капитализма. Избрани произведения т. VIII. Москва 1933.

80. Μακεδνοῦ Γν., Μακεδονική κρίση., Ἀθῆναι 1906.

81. *Mantegazza V.*, Questioni di politica estera. Milano 1907. (6. La Macedonia e le riforme).

82. *Marcuse Hugo*, Serbien und die Revolutionsbewegung in Makedonien. Berlin 1908.

83. *Marriot J. A.*, The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy, London 1918².

84. *Mason D. M.*, Macedonia and Great Britain's Responsibility. London 1903.

85. *Матовъ Христо*, Основи на ВМРО. София 1904.

86. *Матовъ Христо*, Възстанишки действия. София 1925.

87. *La Macédoine et les réformes*. Mémoire de Sylogue macédonien d'Athénes 1903.

88. Macedonian Crisis — *The Macedonian Crisis*. Published by the London Balkan Committee. London 1903.

89. Μελᾶς Παῦλος, Βιογραφία. Ἔκδοσις. Κατάστημα Νέα Ζωή. Ἀλεξάνδρεια 1926.

90. Mémoire — La Macédoine et le vilayet d'Andrinople (1893—1903). Mémoire de la Organisation Intérieure, S. 1. 1904 (Изд. и во Софија 1904).

91. *Миленовић М.*, Четничка акција. Народна Енциклопедија св. IV, стр. 945—948.

92. Мисирков, Македон. работи — *Мисирков П. Крсто*, За Македонските работи. Скопје 1953[в].

93. *Mitrev Atanas*, Ilindenski ustanak. Vojno-istoriski glasnik II/5 (1951) str. 100—131. Idem vo „Ilinden". Beograd 1954, str. 45- 87.

94. Митрев А., Хр. Узунов — *Митрев Анастас, Христо Узунов. Скопје*, Институт за национална историја 1953.

95. Μόδης Γ., Μακεδονικός ἀγών καὶ Μακεδόνες ἀρχηγοί. Θεσσαλονίκη 1950.

96. Мојсов, Околу прашањето — *Мојсов Лазо*, Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција. Скопје, Институт за национална историја 1954.

97. Νικολαΐδου Κλεανθους, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ (μὲ κέντρον καὶ βάσιν τὴν Μακεδονίαν). Ἀθῆναι 1923.

98. *Панайотов Ив.*, Източниятъ въпросъ и неговото влияние върху събитията от най-новата история. Годишникъ на Софийския Университетъ XXXIII (1936) стр. 1—22.

99. *Pellegrini Battista*, Verso la guerra? Il dissidio fra L'Italia e l'Austria. Roma 1906 (10. La Questione macedone e l'Italia).

100. Петров Гј., Спомени — Спомени на Гьорчо Петровъ. София 1927 Материяли., кн. VIII (Второ преведено издание во Скопје 1950).

101. *Pinon René*, Question d'Autriche-Hongrie et Question d'Orient. Paris 1906.

102. Pinon, L'Europe — *Pinon René*, L'Europe et l'Empire Ottoman. Paris 1908.

103. *Pinon René*, Le Questions actuelles de politique etrangéres en Europe. — La Question de Macédoine et des Balkans. Paris 1911.

104. *Pinon René*, Histoire diplomatique de 1515 à 1928. Paris.

105. *Povolni I.*, Mürsteg et la Macédoine. България, септ. 1932.

106. Попов, Борбата — Борбата въ Костурско и Охридско (до 1904). По спомени на Иванъ Поповъ и др. София 1925 — Материяли., кн. III.

107. Поповић, Источ. питање — *Поповић*, Источно питање. Београд 1928.

108. Потемкин, Ист. дипломатије — *Потемкин В. П.* Историја дипломатије. св. друга. Дипломатија новога доба (1872—1919). Београд 1949.

109. *Pribram*, Politische geheimverträge Oesterreich-Ungarns 1789—1914. Wien 1920 (Фран. изд. во Париз 1923).

110. Протоколътъ на Скопския конгресъ 1905. Ил. Илиндень V/4.

111. Question des Réformes — *Un Non-Diplomate*, La Question des Réformes dans la Turquie d'Europe. (Expose Documentaire). Paris 1903.

112. Първия редовенъ конгресъ на Скопския революционенъ окръгъ. Сборн. Илиндень 1903—1925, София 1925.

113. Rappoport, Au Pays des Martyrs — *Rappoport Alfred*, Au Pays des Martyrs. Paris 1927. (Работата е преведена и објавена во весникот „Македония" (София) I (1927) бр. 240—274).

114. Реформы въ Македонии — Реформы въ Македонии (1903—1905) Дипломатическа преписка. СпБ., 1906.

115. *Rougier Ant.*, L'Intervention de l'Europe dans la Question de Macédoine. Paris 1906.

116. *Sax von Ritter Carl*, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der „orientalischen Frage" his auf die Gegenwart, Wien 1913.

117. Сборник договоров России — Сборник договоров России с другими госузарствени 1856—1917. Москва 1952.

118. Силјанов, Освоб. борби — *Силяновъ Христо*, Освободителните борби въ Македония. София т. I, 1933 (Илинденското възстание), т. II, 1943 (Следъ Илинденското възстание).

119. *Силяновъ Христо*, Къмъ историята на гръцката пропаганда въ Македония. Псп. LXX/3—4.

120. Славейков, Из дейностьта — *Славейковъ Р.*, Изъ дейностьта на руските жандармерийски офицери въ Македония през 1904 г. Македонски Прегледъ V/1 (1929) стр. 71—116.

121. Соларов, България — *Соларовъ К.*, България и македонскиятъ въпросъ. София 1925.

122. Stephanove, Bulgarians — *Stephanove C.*, The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Bern 1919.

123. Стоянов, Македония — *Стояновъ Ив.*, Македония и македонския въпросъ. София 1933.

124. Schopof, La réformes — *Schopov A.*, La réformes et la protection des chrétiens en Turquie. Sophia, s. a.

125. Тарле, Историја — *Тарле J, В.*, Историја новога века, т. II, Београд 1949.

126. Thomoff—Bajdaroff, Mouv. Revol. en Macédoine — *Thomoff A., et Bajdaroff G.*, Le Mouvement Révolutionaire en Macédoine. Sophia 1918.

127. Томоф, След Илинден. възстание — *Томофъ Л.*, Следъ Илинденското възстание. Сб. Илиндень 1903—1926, София 1926, стр. 146—147.

128. Тошев, Балк. войни — *Тошев А.*, Балканските войни, т. I, София 1933.

129. *Troubetzkoy*, La politique russe en Orient. Sofia 1910.

130. Τσάλη Παντελη, Τὸ δοξασμένο Μοναστήρι. Θεσσαλονίκη 1932.

131. Turkey — Further Correspondance Respecting the Affaire of South-Eastern Europe. Turkey № 1 (1903), № 1 (904), № 2 (1904) № 4 (1904), № 2 (1905) etc. London, Presented to both Houses of Parliamentary by Command of His Majesty.

132. Šulek, Diplom. historija — *Šulek Vladimir*, Diplomatska historija centralnih sila 1882—1915, deo I. Zagreb 1938.

133. Ћоровић, Дип. преписка — *Ћоровић Владимир*, Дипломатска преписка Краљевине Србије. Београд 1933, том. I.

134. Ћоровић, Односи *Ћоровић Владимир*, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку. Београд 1936.

135. *Castonnet des Fosses*, La Macédoine et la politique de l'Autriche en Orient. Lyon 1889.

136. *Chéradame*, La Question d'Orient. La Macédoine, le chemin de fer de Bagdad. Paris 1903.

137. *Chlumecky* (*von*) *Leopold*, Oesterreich-Ungarn und Italien. Das West balkanische Problem und Italiens. Leipzig und Wien 1907.

138. Focieff, Just. Turquie — *Focieff O.*, La Justice Turquie et les réformes en Macédoine. Paris 1907.

139. *Hauser H.*, Histoire diplomatique de l'Europe. vol. II. Paris 1929.

140. *Христов Ал.*, Револуционерните судови на ВМРО. 1893—1912. Скопје 1952.

141. *Христов Ал.*, Одлуке Рилског конгреса (1905) о организацији и раду револуционерних судова у Македонији. Архив за правне и друштвене науке (Београд) 2 (1952) стр. 235—241.

142. *Христовъ*, Русия и източниятъ въпросъ София 1905.

143. *Христовъ Г. П.*, Окръжния конгресъ въ Прилепско. Сборн. Илиндень 1903—1922, София 1922.

144. Hubka, Oster. Offizierre — *Hubka (K. und K. Hauptmann)*, Die osterreichischen Offizierre in Makedonien. Wien 1910.

145. Hyde A. M., A Diplomatie History of Bulgaria. Urbana 1928.

146. Янковъ, Европ. дипломатия — *Янковъ Асенъ*, Европейската дипломатия и македонския въпросъ. София 1933.

147. Χρηστίδη Χρ., Τὸ Μακεδονικ`ν ζήτημα καὶ αἱ ἑλληνογιουγκοσλαυκαὶ σχέσεις. Ἀθῆναι 1950.

РЕГИСТАР НА ЛИЧНОСТИТЕ

ERRATA CORRIGE

стр.	ред	стои	треба
8	42	21	23
9	45	истио	истиот
15	39	македнските	македонските
17	32	одделно	одделно
22	47	Pion	Pinon
23	47	под отовки	подготовки
24	40	следбеник	следбеник
25	46	Сијанов	Сиљанов
28	48	Manteqazza	Mantegazza
29	3	са	за
30	6	секоіи	секоја
33	34	форми	реформи
35	50	иа	на
35	38	ζητήματος.	ζητήματος.
35	38	αΐμα.	αἷμα.
36	3	пропагандна	пропаганда
36	30	нема	немаа

СОДРЖИНА

ЗАГОРКА МИЋИЋ

ИСТОРИЈА ФИЛОЗОФИЈЕ КАО НАУКА

I. Историја филозофије и појам филозофије.

Свако проучавање и излагање историје филозофије мора се вршити са извесним одређеним појмом и схватањем о филозофији као предмету свога испитивања. То значи, да при испитивању историског развоја филозофије морамо имати већ један формирани појам филозофије према коме ћемо се оријентисати у своме раду, а нарочито при одабирању из огромног затеченог историског материјала под називом филозофија. С обзиром да се ради о развоју филозофије кроз историју, то нам је потребно и добро познавање историје, као и јасан принципијелни став о условима и законима развитка људског друштва. Филозофија је резултат људског стваралаштва, људске мисаоне и теоретске делатности, она се у историји развијала као један од облика друштвене свести. Рад у области историје филозофије изискује изграђивање сопствених специфичних методских принципа и поступака. Зато нам је потребно и познавање претходног развоја саме историје филозофије, њених праваца и метода. Не може се историја филозофије више свести на хронолошко набрајање и препричавање разних филозофских учења и праваца, већ она мора данас да нам пружи и научну анализу услова и основа историског пута филозофске мисли. У том смеру се до сада и развијала историја филозофије.

Постоји данас веома жива дискусија по питању научности историје филозофије, по питањима њених метода и принципа. Расправља се о односу историје филозофије према историји и према филозофском ставу и схватању историчара филозофије, а у најновије доба о њеном односу према социологији сазнања. Видимо да научно прилажење историји филозофије изискује одређено гледиште о свим овим питањима, као и један одређени и изграђени појам филозофије. Међутим, познато је да се филозофи не слажу у основном схватању шта је филозофија и да имамо веома различите појмове о томе. Не постоје само различити појмови филозофије, него су се у историји филозофије мењала, како

основна филозофска учења и схватања, тако и сам предмет и тематика филозофског мишљења. У филозофији су увек постојала различита и сасвим опречна схватања о њеним најбитнијим питањима. Стиче се некада утисак да нема никакве опште признате садржине филозофског мишљења, па према томе да нема јединства ни прогреса филозофских учења у току историје филозофије. У ствари то је само спољашњи утисак који се добија при посматрању непрестаних сукоба и борбе између различитих филозофских схватања и праваца. Боље и дубље познавање филозофије и њене историје откриће нам да је то за филозофско мишљење нешто битно и историски до сада нужно. Поред свих тих опречности и различитости схватања, поред вечитог сукобљавања и почињања изнова, постоји ипак јединство и историски континуитет развоја филозофије (наравно тамо где је она историски била повезана). Морамо напоменути, да се о филозофији може говорити у ужем и ширем смислу те речи. Кант је слично разликовао школски и световни појам филозофије. У првом случају се ради о погледу на свет и животним схватањима које људи формирају и имају, то значи о филозофији у ширем смислу те речи. Налазимо формирана животна схватања и различите погледе на свет у практичној мудрости израженој на разне начине, у народном предању, у пословицама и народној књижевности, они се виде и у обичајима и понашању људи. Затим они долазе до израза у разним религијама, у уметности, а и политичка мисао је исто тако у својим схватањима и залагањима за извесно друштвено уређење и односе међу људима изражавала увек одређени поглед на свет и један одређени животни став. Међутим, ту се није радило о систематском, доследном, теориском формирању и излагању нашег схватања света и живота, нашег теориски доследног и јединственог погледа на свет. У овом другом случају се ради о филозофији која се историски остваривала у делима филозофа и учењима филозофских школа и праваца. Историја филозофије се бави филозофијом у овом другом, ужем смислу.

Појам филозофије којим се управљамо при проучавању њене историје заснива се несумњиво на схватању и појму филозофије из филозофске теорије и правца које заступа историчар филозофије, али они не могу бити потпуно идентични. У једном случају морамо водити рачуна о свој разноврсности филозофских учења у историском развоју и њиме обухватити и оне облике који су по нашем филозофском ставу погрешни, као и нама супротне савремене филозофске правце и схватања. Они претстављају такође резултат историског развоја као и наше гледиште и правац. Ради тога, историчар филозофије и поред права да испољава свој филозофски став и теорију, мора у историји фи-

лозофије имати један шири појам филозофије који може обухватити све главне моменте историског развитка, све историски формиране правце и учења, без обзира да ли он њих сматра позитивном или негативном историском појавом. Од тога појма и схватања филозофије која је предмет његових испитивања зависи и то да ли ће једна историја филозофије почети са античком грчком филозофијом или са источном религиозно-филозофском мишљу Индуса, Персијанаца или кинеском практично-животном и религиозном филозофијом. Прикључујемо се оним историчарима филозофије који сматрају да савремена европска филозофска мисао, а под њеним утицајем углавном и савремена светска, почињу са античком грчком филозофијом и науком. Нема сумње да су Грци учили на Истоку и тамо добили многа знања (Египат, Феникија и др.), али су ови у своме схватању света и живота остајали на тлу своје религије, док су Грци ударили темељ рационалном и научном филозофском погледу на свет. Они су оставили митос по страни, пошли су путем научног и рационалног формирања својих филизофских гледишта на чијим темељима се изградила савремена научна и филозофска мисао. Њихово размишљање и проучавање космоса и човека и напуштање митолошких тумачења света створило је филозофску мисао која је класичан основ и почетак европске филозофије и нашег савременог филозофирања. Не мислимо тиме да умањимо вредност филозофске мисли Истока. Та мисао је несумњиво веома интересантна и дубока, али она није део историског развоја нашег савременог филозофског мишљења. Источну филозофску мисао требало би посебно историски проучавати и вршити поређења са развитком европске филозофије, што ће нам несумњиво проширити видике и знања о историским условима и могућностима филозофских учења. Њихова савремена филозофска мисао претставља покушаје да се њихово филозофско наслеђе повеже или уздигне до савременог западног развоја филозофских учења и праваца. Сматрамо да треба да проучавамо историју филозофије као историју различитих покушаја и остварења систематског доследног теориског погледа на свет, који треба да обухвати и став човека према свету, његова гледишта о људском животу и односима међу људима. То је за нас основна тенденција развитка европске филозофије, иако се она није историски одвијала правом линијом у томе смеру, него је било отступања, враћања на практично-животну мудрост, на религиско мишљење, било је уживљавања у мистичку екстазу, спајања и подвргавања догмама одређене вере. Ипак се може рећи да се после мање или више застоја и отступања филозофска мисао пробијала са још већим еланом и успехом својим правим циљевима и путевима њиховог остварења.

Историчар античке грчке филозофије Е. Целер дефинисао је филозофију као тежњу да се научно испитају крајње основе бића и сазнања и с тим у вези схвати целокупна стварност. По њему историја филозофије испитује како је то људски дух остваривао у разним временима, час савршеније и потпуније, час слабије. В. Винделбанд види у историском развоју филозофије процес у коме је европско човечанство изградило своје схватање света и живота у научним појмовима. Иберврег (Хајнце) разликује у својој историји филозофије појам објективног историског процеса развитка филозофије од субјективне историје филозофије, т. ј. од нашег проучавања и излагања историје филозофије.[1]) Бертран Расл у својој историји филозофије приказује нам филозофију као „ничију земљу између религије и науке“[2]) Указивањем на додирне моменте и везе између филозофије и науке с једне стране, филозофије и религије с друге, Расл је видео једну несумњиву историску чењеницу и показао је да су схватања света и живота која називамо филозофским, проистекла из религиозних и етичких схватања и из научних испитивања у најширем смислу те речи. Даље, он сматра да је за разумевање једног доба или једне нације потребно разумевање њихове филозофије, а зато је потребно бити и сам донекле филозоф. Постоји обострана, реципрочна условљеност између околности људског живота и филозофије.[3]) Треба имати у виду да многи историчари филозофије избегавају да се баве питањем појма филозофије и да га у уводу изложе, ради великих тешкоћа на које се наилази при решавању тог питања. Они најрадије почињу непосредно са излагањем историје филозофије. Ранија совјетска историја филозофије од Александрова и другова, нема уопште принципијелног и методског увода у историју филозофије. То је покушао да допуни Жданов приликом познате дискусије и критике „Историје западно-европске филозофије“ од Александрова. По Жданову совјетски филозофи треба да проучавају историју филозофије „као заметање и развој научно материјалистичког погледа на свет“ и да покажу како је овај напредовао у борби са идеализмом. Такво схватање у историји филозофије изгледа нам једнострано и праволиниско. Оно не развија научно марксистичко проучавање историског развоја филозофије. Историја филозофије нам додуше показује да су идеализам и материјализам два основна правца, али не једина. Исто тако је немарксистички и ненаучно не признати ду су материјалисти и идеалисти унапређивали филозофску мисао када су били велики фило-

---

[1]) Види Überweg (Prächter. Heinze) Geschichte der Philosophie 1909.
[2]) B. Russel, History of Western Philosophy стр. 10, 1947.
[3]) ibidem стр. 11.

зофи, као што су је површни мислиоци срозавали било коме правцу припадали. С друге стране, не могу се сви филозофи шематски пофронтити у један или други табор, јер их има који покушавају да преовладају ове супротности у своме филозофском учењу, а има их који се по питању основног правца не опредељују доследно. Као аргуменат да су једностраност и шематизам немарксистички, можемо навести Маркса и Енгелса који су називали себе ученицима немачке класичне филозофије и осуђивали веома оштро материјализам Бихнера, Фогта и Молешота. Ради тога они свакако нису били мање материјалисти. Лењинова примедба у Филозофским свескама да Хегел „бије сваки материјализам изузев дијалектичког“,[1]) показује да он сматра Хегелову филозофију изнад свега дотадашњег материјализма. Али, кад је то било потребно, Лењин је умео веома оштро да бије битку за доследно материјалистичка схватања у филозофији, као што је то био случај са полемиком у његовом делу Материјализам и емпириокритицизам. Није им дакле сметао Хегелов идеализам да не виде његову филозофску величину и вредност, као што их није заслепио материјализам Молешота и других да не виде њихову филозофску површност. Не може се одржати секташко схватање у једној научној анализи историског развитка филозофије. Хегел је покушао да прикаже развитак филозофске мисли као пут ка своме филозофском систему, што му се замера као недоследност. Међутим, мора се признати да је Хегел у својој филозофској мисли остварио дијалектичку синтезу у најширем историском обиму и покушао да превазиђе и дијалектички преовлада целокупни претходни развој филозофије.

Рекли смо да појам филозофије којим се оријентишемо у проучавању њене историје мора бити шири и еластичнији од појма филозофије једне одређене филозофске теорије. Овај појам мора бити „историчан“ у смислу широких могућности обухватања свих кључних момената у историском развоју филозофске мисли и савремених праваца, као резултата тога развоја. Ту историчар филозофије мора имати ширине и за схватање филозофије супротно његовом становишту, јер он има да проучи и прикаже све историски важне облике филозофирања. Његово право на критику није тиме ништа ограничено. Дијалектичка филозофија формира своје појмове „историски“ у смислу дијалектичке негације, т. ј. присвајајући све позитивне резултате претходног развоја и полазећи од њих при формирању својих нових гледишта, преовладавши ступањ претходног историског развоја и достигнућа. Историја филозофије је, према нашем схватању, најпре пут којим је филозофска мисао ишла у своме

[1]) Лењин, Филозофске свеске 261.

напору да изгради теориски доследни поглед на свет, да такође схвати и изрази однос и став човека према свету и према људима, да на основу тога формира филозофски поглед на свет и људска животна гледишта. Проучавање тога историског пута, тражење услова, веза и законитости у развоју филозофских учења, јесте филозофска дисциплина историја филозофије. Иако је филозофска тематика била у току историје веома разноврсна, некада више природно-научна, некада етичко-друштвена, људска, некада логичко-гносеолошка, ипак је филозофска мисао по својој суштини усмерена на целину бића, на свет и истовремено на место човека у тој целини. Она је увек преко најопштијих и принципијелних питања покушавала да формира систематску теорију нашег схватања света, ослањајући се некада на науке и научно схватање света, некада на своје сопствене теорије и анализе, а некада на мишљење и опредељење школа и појединих филозофа. Две основне теме филозофског мишљења биле су увек *свет* и *човек*. Те две теме, та два питања, проучавали су и решавали филозофи на веома разне начине у току историје, према томе какво је било наше знање о свету, какви су били интереси за извесна филозофска питања, какво је филозофско схватање света одговарало друштвеном развитку и тежњама и интересима разних друштвених група, и какво је друштвено опредељење самога филозофа.

II. Историја филозофије и филозофска теорија.

Друго важно питање за научну историју филозофије јесте однос између филозофске теорије коју заступа писац историје филозофије и проучавања и приказивања разних филозофских учења у току њиховог историског развоја и историске стварности. У вези с тим поставља се питање, зашто је потребно изучавање историје филозофије и зашто је она постала неопходни део наставе филозофије, а њено познавање нужно за свако филозофско образовање, опште и стручно? Међутим, у другим наукама то није случај да се познавањем историје допуњује знање њене теорије и да је оно потребно за овлађивање науком. У филозофији постоји несумњиво један специфичан однос између њене теорије и њене историје, који треба нешто ближе расматрати. Историја филозофије није само приступ филозофској теорији и филозофским учењима, није само „органон студирања филозофије“[1]) већ је она, ако је филозофска историја филозофије и сама на неки начин филозофија, саставни део фи-

[1]) W. Windelband, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie 1921 стр. 570.

лозофског мишљења По Хегелу је она „die Philosophie der Hauptsache nach“ Чињеница је да су филозофија Хераклита, Демокрита, Аристотела, Канта, Хегела и других, не само историја, већ и један од облика филозофирања према којима и савремени мислилац мора да заузме одређен став, било критички негативно, било полазећи од њих критички позитивно.

Поставља се и питање, да ли је историја филозофије историска или филозофска наука? Писци историје филозофије који је сматрају филозофском дисциплином и теоријом одбијали су у прво време њену повезаност са историским наукама и њиховим учењима и методама, сем употребе општих историских раздобља. Њима је било главно посматрање развоја филозофских категорија и проблема, једном речју развоја филозофске теорије. Често је ту било неважно временско следовање појава извесних филозофских учења. Други правац у историји филозофије, који се назива позитивистичким или историцизам, иде углавном за прикупљањем и приказивањем историских чињеница и хронолошким излагањем учења разних филозофа. Немачка Хегелова школа историчара филозофије покушала је да нађе меру између ова два супротна правца и метода у историји филозофије. Она је с једне стране тежила да савлада априоризам и конструкције као крајности у теориској, филозофској историји филозофије, а с друге стране исто тако да уклони несистематичност и унутрашњу теориску неповезаност позитивистичког приказивања историје филозофије. Они су у добро проученим историским чињеницама тражили и откривали унутрашње јединство и повезаност развоја филозофске мисли и теорије. Сматрамо да филозофска, теориска историја филозофије једино може бити научно проучавање историског развоја филозофије. Али се она мора заснивати на познавању конкретног историског материјала и на познавању развитка друштва. Филозофска учења су резултат људске мисаоне активности, филозофија је један од облика друштвене свести и она је повезана са развојем друштва и друштвеним збивањем уопште. Филозофија није никад изражавала само знање о свету, него и став човека према свету, његово животно опредељење, а то се историски може разумети и објаснити друштвеним збивањем и развојем. Тачно је и то да историја филозофије није директна тема нашег филозофирања као што су онтолошки и логичко-гносеолошки проблеми или етичка и естетска питања. Историја филозофије проучава, како су се формирали и развијали разни правци филозофских схватања и учења, разни типови филозофских погледа на свет, како су они једни на друге утицали и условљавали се и какве су њихове везе са друштвеним догађајима, борбама и развојем. Она нам омогућује да видимо историску условљеност филозофског мишљења и пра-

ваца и познамо њихов развој, а тиме истовремено омогућује и дубље и боље разумевање савремене филозофије и њених праваца. Изучавање историје филозофије преставља најбољи приступ и помоћ за овлађивање филозофском теоријом и најбољу вежбу за теориско мишљење уопште.[1]) Без једне широке филозофске културе, без познавања основних филозофских праваца и схватања, нема могућности разумевања савремене филозофске теорије и праваца. Филозофско мишљење изграђује своја учења и теорије, не само студирањем и анализом проблема, него и супротстављањем другим филозофским схватањима. Супротстављање и сукоб са другим филозофским ставовима били су увек покретачи филозофског мишљења, утицали су на његово продубљивање и глачање, ако се може тако рећи. Историја филозофије нам открива друштвене и сазнајне основе филозофских учења и система. Она нам показује како је читав низ теориских сукоба добијао нарочиту оштрину из друштвено политичких разлога, а поред њих настајале су супротности и из ограничености и једностраности нашег сазнања или несавладаних и несхваћених противречности у самоме предмету сазнања, у самоме свету. Филозофија је била увек пуна „апорија", доводила је људску мисао до антиномија, зато што су питања којима се она бави веома тешка и што целина бића не може заобићи противречне односе, а то се сазнајно може захватати и проучавати само дијалектички. И у математици која иначе важи као узор егзактности и доследности постоје различита схватања и теорије кад је упитању тумачење аксиома. А тек у филозофији чија тематика обухвата не само најопштија питања света и нашег сазнања, него изражава истовремено и став човека према свету и његово животно определење, његово схватање о односима међу људима! Јасно је да ту мора бити више сукоба и супротних гледишта. Ради тога се и сусрећемо у филозофији са толиким опречностима у ставовима и учењима. Према томе, нема разумевања филозофског мишљења ни његових праваца, ако не познајемо теорије главних супротних гледишта. Не може се замислити филозофска активност без дискусије са другим супротним филозофским схватањима. Без могућности сукобљавања и супротстављања филозофска мисао постаје једнолична и трома, она нема довољно импулса, и ако се филозофско мишљење и култура развијају негде сасвим једнострано по унапред одређеним поставкама, онда је то пут у сколастику и догматизам. Тада се филозофирање удаљује од живе стваралачке активности, од богатог извора инспирисања супротностима филозофске мисли и тим од стварних супротности друштвеног

[1]) Види Енгелс, Антидиринг, Поговор другом издању.

и културног развитка, које долазе до израза и у разним филозофским правцима и учењима. Кант је тврдио да се филозофија уопште не може учити, него треба да научимо да филозофирамо. Научена филозофија је увек била на неки начин сколастична, макар немала никакве везе са историском филозофијом сколастике. Кант је имао право кад нам је указао на потребу активног става у бављењу филозофијом. Дијалектичка филозофија је још доследнија у томе, а дијалектичка негација је носилац стваралачког мишљења и прогреса.

Историја филозофије има пре свега велики значај за филозофско образовање, као што смо рекли. Она даје широки видик и солидну подлогу филозофске културе, да се опредељење за један савремени правац филозофирања не претвори у догматско усвајање његових теорија. Иначе постоји могућност да постанемо неспособни за озбиљну филозофску дискусију и тиме губимо један живи потстрек усавршавања и даљег развоја својих сопствених филозофских схватања и правца. Познавање историје филозофије даје широку филозофску културу која је увек плодно тле за развој филозофске мисли. Широко историско знање филозофије не умањује опредељеност за један правац и доследност у њему, већ само може подићи квалитет једног филозофског мишљења и стварања.

Филозофија је настала из стварне унутрашње потребе човека да схвати свет у целини, да обухвати мишљу тоталитет бића, да сазна своје место, да изгради из тог видика и своја животна гледишта. Контакт са разноврсним филозофским погледима, историским и савременим, обогаћује једну филозофску мисао и омогућује већи и виши досег њених сопствених гледишта и теорије. Само је оно филозофирање прогресивно које успева да у својим напорима захвати дубље истину о свету и које је у хуманости својих животних гледишта отишло даље. Из свега овог расматрања можемо видети многостране везе и међусобне утицаје између историје филозофије и филозофске теорије и то у смислу објективног историског развитка филозофске мисли и историје филозофије као филозофске дисциплине.

III. Поглед на развој саме историје филозофије.

Код Аристотела имамо већ зачетке теориске историје филозофије. При свакој анализи и расматрању неког проблема он излаже систематски разна схватања и решења својих претходника и покушава да то питање боље и потпуније проучи и реши. Тиме је он тежио да превазиђе њихове резултате, да савлада раније једностраности и грешке, а

користи позитивна достигнућа. Истовремено нам је дао и зачетак теориске, филозофске историје филозофије. Други правац у историји филозофије потиче из приказивања живота и мишљења разних филозофа које су нам дали Диогенес Лаерцијус и Секст Емпирик. Имамо и у средњевековној филозофији такође излагање историје филозофије као део излагања теорије. Опште историје филозофије, као што их данас имамо, настале су тек почетком новог века. То су на пример историје филозофије од Стенлиа, Брукера и Теменана. Иначе су то углавном биографска хронолошка приказивања развоја филозофије. За научно проучавање историје филозофије оне немају никаквог значаја.

Хегел ће бити онај филозоф који ће ударити темељ савременој научној историји филозофије и учинити радикалан преокрет на том пољу. То је данас опште призната чињеница. Хегел је могао то учинити, јер је имао систематски разрађену своју филозофију историје и мајсторски се служио дијалектичким методом и према томе умео је и могао је „више да историски мисли него иједан филозоф пре њега."[1]) Његов панлогизам је дубоко историски, јер су логичке категорије ступњеви историског развитка мишљења. Историја се одвија логички и у крајњој линији се поклапа историско и логичко. То му је омогућило да у историји филозофије не види само смењивање разних филозофских система, већ развој логичких категорија, развој филозофске теорије и мисли, развој филозофије. Пребацује се Хегелу да је сматрао историски развитак завршеним у своме филозофском систему. Међутим, неправедно би било приписати му ради тога, да је он тиме мислио на крај развоја филозофије уопште. Он је морао завршити са својим добом и својом филозофијом која је тежила да буде и била стварно широка историска синтеза у дијалектичком смислу. Али је несумњиво да је то сматрао релативним завршетком. У својој великој Логици каже он при излагању о дијалектичкој методи: „Не сумњам у то да је нисам потпуно савршено употребио и да ће је неко савршеније употребити, али исто тако не сумњам у то да је једини прави пут ка даљем развитку."[2]) Под Хегеловим утицајем развиле су се школе историчара филозофије у свим земљама на Западу, у Немачкој, Француској, Енглеској и Сједињеним државама Америке. Ипак је најчувеније писце у области историје филозофије дала немачка Хегелова школа. Међу њима су имена Куна Фишера, Ј. Ердмана, Е. Целера, А. Швеглера, В. Винделбанда и чувеног историчара логике Прантла. Ова школа је критички прихватила Хегелове идеје о историји филозофије и веома успешно их је применила у

[1]) N. Hartmann, Hegel.
[2]) Hegel, Wissenschaft der Logik (Lasson) F. Meiner. стр. 16.

овој области. Они су одбацили његов априорни, логички конструктивизам и пришли су студиозно систематској обради конкретног историског материјала. Целер каже: „Док логика почиње од најапстрактнијих појмова и од њих иде до конкретних одредби, дотле историја полази од посматрања конкретног и историски одређеног. Ми смо Хегела скинули са неба на земљу, ми нећемо историју да конструишемо одозго, него ћемо од доле датог материјала ићи ка сазнању законитости историје“[1]) Они су видели да се и од обраде чињеничког материјала може доћи до теориске историје филозофије, до откривања историске законитости у развоју филозофских категорија, у развоју теорије.

Друга половина XIX века и почетак XX. испуњени су веома интензивном делатношћу у области историје филозофије. То су опсежне студије посебних епоха, велике опште историје филозофије и низ монографија. Винделбанд наводи да је неко узвикнуо: „Па нема више филозофије, постоје само историје филозофије“. Поред немачких историчара филозофије имамо код Енглеза и Француза такође низ познатих имена као Ј. Бена, Грота, Тејлора, В. Кузена, Ш. Ренувијеа и много других. У новије доба чувена је француска велика општа историја филозофије од Емила Бреијеа. Дански филозоф Хефдинг истакао се такође својим радовима на овом пољу до светског гласа. У америчкој филозофској активности нема светски познатих радова из историје филозофије, сем из историје америчке филозофије. То је историја америчке филозофије од Шнајдера. Професор Г. Буас сматра да америчка филозофија заостаје на овом пољу.[2]) Нас ипак интересују највише принципи и методе најновијих дела из историје филозофије и на њих ћемо се укратко осврнути.

Бреије каже за савремену француску активност на историји филозофије да је њена специфичност присна повезаност са историјом наука, са историјом религије и са историјом литературе и уметности.[3]) Поред Бреијеове светски познате опште историје филозофије, имамо одлична дела која обухватају поједине епохе. М. Шул се истакао својим делом „Формирање грчке филозофске мисли“, Жилсон са својом историјом средњовековне филозофије. Осим тога имамо низ других посебних студија из историје појединих филозофских дисциплина и много монографија. У уводу своје опште историје филозофије Бреије поставља три питања према којим се мора заузети одређен став при проу-

---

[1]) E. Zeller. Philosophie der Griechen I. Band 1923 стр. 12 и 18

[2]) L'activité philosophique contemporaine en France et aux Etats-Unis 1950.

[3]) ibidem II стр. 64.

чавању историског развитка филозофије. Прво је, како одредити почетак и границе филозофије? Друго, да ли филозофија има довољно самосталан развој који се може пратити историски издвојено и независно? А како, посматрати њене везе са науком, религијом и уметношћу? И најзад треће, може ли се говорити о развоју и прогресу филозофије? Историја филозофије, по њему, не треба да полази од неке претпостављене идеје филозофије, већ има само да приказује њихово поступно формирање, да оцртава напоре ума у остварењу идеје науке о законима природе и слободе. Овде се види да и он има своје схватање филозофије кад приступа њеној историји. Ова историја је дело пре првог светског рата, а нас ће највише интересовати две веома познате историје филозофије које су се појавиле после другог светског рата. То су дела енглеског филозофа Бертрана Расла и немачког историчара филозофије Курта Шилинга. Ове две историје, иако су веома различите по својим основним концепцијама, по начину излагања и научној вредности, претстављају ипак најновије тенденције у обради историје филозофије. Раслова историја филозофије, са поднасловом „с обзиром на друштвене и политичке околности“, доживела је више издања и преведена је на немачки и француски. Као историја филозофије она је општа и популарна, као покушај да се историски развитак филозофске мисли прикаже у вези са друштвеним и политичким приликама, она је произвољна, ненаучна, некада просто наивна. Француска критика овог дела (од једног Бреијевог ученика) сасвим је негативна и иде дотле да сматра да није било вредно преводити ову историју на француски језик.[1])

Друга савремена историја филозофије која има светски успех јесте дело Курта Шилинга.[2]) То је несумњиво једна зналачки, поуздано рађена историје филозофије, са много оригиналних тумачења и поставки. Он проучава и излаже историски развој филозофије са савремених филозофских гледишта. Његов је филозофски став, како он сам изјављује, близак Хајдегеровој егзистенцијалистичкој филозофији. Што се тиче метода и схатања при испитивању и излагању историје филозофије, он каже да иде од Хегела преко Дилта'а до Хајдегера. Он види и приказује филозофску мисао у присној вези са ситуацијом и условима људске егзистенције, са друштвеним и политичким животом. Историја филозофске мисли није по њему неки чисто теориски развој, већ је то развој филозофских гледишта која се формирају на конкретном друштвеном тлу, у разним околностима људске

[1]) Види Revue philosophique 1954.
[2]) Kurt Schilling, Geschichte der Philosophie. München. Basel I. 1951 II. B. 1953.

егзистенције. Шилинг узима у обзир национални елеменат, религију, али на жалост могу се наћи и остаци расиситичких схватања. Понекад нам наводи порекло и крв неког филозофа да би нам објаснио извесна његова својства, али и његова филозофска учења. Иако нисмо на линији Шилингових филозофских гледишта, морамо признати да је то прворазредна и веома оригинално писана историја филозофије. Иначе сматрамо да је потребно то дело исцрпно критички приказати код нас. Он често полемише са марксистичким филозофским поставкама, али с друге стране види и показује друштвену и политичку опредељеност филозофских учења и тиме је његова историја филозофије одиста савремена, иако је на супротним позицијама од марксистичких гледишта. Ова историја може дати много потстрека марксистичкој обради историског развитка филозофије, зато што је веома солидно рађена, што се креће у савременим филозофским супротностима и сукобима. Она даје великог потстрека за разрађивање и продубљивање марксистичких студија из историје филозофије, јер се у супротстављању још јасније оцртавају и формирају наша гледишта и методе. На жалост, немамо много радова о принципима и методама марксистичког проучавања историје филозофије, нити имамо систематски и солидно обрађену такву једну историју. Иначе неће нам бити тешко да покажемо као научно неодрживе извесне Шилингове друштвено-историске поставке. На пример „освећење природе" (Naturheiligung) није нешто специфично индогерманско, већ историски разумљив став на једном ступњу развитка производње и друштва. Затим, расни и национални моменат је у развоју филозофске мисли небитан, јер исте нације и исте расе могу имати истовремено сасвим супротна филозофска учења. Шилинг влада огромним познавањем историје и филозофије и то му омогућава да види тачно историско збивање у филозофији, и ако често без научне теориске основе о вези филозофске мисли и друштвеног развоја.

Питање односа социологије сазнања и историје филозофије, које се данас тако живо поставља, не можемо потпуно сагледати, јер је сама социологија сазнања нова грана научних испитивања. Чини нам се, да макако била развијена и интересантна социологија сазнања, она не може заменити историју филозофије као филозофску дисциплину, иако може пружити корисних података о вези између друштвеног живота и филозофског мишљења. Марксистичко проучавање историје филозофије веома је заинтересовано за те везе, и марксизам има о томе своју научну теорију. Историски развитак филозофије се посматра из друштвених и идејних извора и развитка. Историја је друштвена наука, а историја филозофије се не може проучавати без познавања друш-

твеног развитка, без научне теорије о томе развитку. Марксистичка историја филозофије има у историском материјализму, као својој теорији о развитку друштва, ту научну подлогу за проучавање друштвених основа филозофског мишљења, што ни најмање није лак посао. Идејне везе и изворе различитих облика филозофирања имамо већ прилично обрађене у ранијој историографији, и они су филозофској историји филозофије непосредније и лакше приступачни. Што ми досада немамо једне солидне, научно обрађене марксистичке историје филозофије, није ствар до марксистичких принципијелних и методских поставки. Оне још нису систематски и доследно спроведене у некој историји филозофије. Неуспех првог покушаја од Александрова и другова није аргуменат противу марксистичких принципа у историји филозофије, јер они тамо и нису примењени, нити има у том делу озбиљног покушаја научне анализе историског развитка филозофије. Постоје напротив велике могућности да марксистичка филозофска теорија допринесе успешном научном решавању извесних питања и проблема који су у развоју саме историје филозофије дошли на дневни ред. На пример, везе филозофске мисли са друштвеним збивањем, т. ј. њену повезаност са историјом, може данас једино научно доследно објаснити и обрадити марксистичка историја филозофије. Чак и Емил Бреије је видео у марксистичком схватању историје солидну теориску подлогу за рад на историји филозофије, док егзистенцијализму одбија сваку могућност успешног рада на том пољу. По њему је егзистенцијалистичка филозофија антиисторична и ако употребљава реч историчност.[1]) Он напомиње још, да мисли на марксизам у научном смислу, а не на његову вулгаризацију и додаје, да на жалост таква историја филозофије није још написана. Он указује на чланак историја филозофије и дијалектички материјализам од Лисјена Голдмана.[2])

Принципи и методе марксистичке историје филозофије.

Није се досада много ни систематски расправљало о принципима и методама марксистичке историје филозофије. Имамо неке поставке о томе код Жданова у његовом говору приликом свесовјетске дискусије о историји филозофије од Александрова. Међутим, ту се не ради о једном студиозном покушају да се систематски проуче и расветле питања метода и принципа марксистичке историје филозофије, већ је реч о потреби такве историје физозофије и неким основним идеолошким поставкама које је он сматрао

---

[1]) L'activité philosophique contemparaine II стр. 73—74.
[2]) Revue philosophique 1948 стр. 160.

за потребне у идеолошкој борби и припремању кадрова за ту борбу. Совјетска дискусија је затим скренула на сасвим друга питања и проблеме њихове филозофске активности.

Голдман у своме чланку покушава да систематски расмотри методска и принципијелна питања дијалектичко-материјалистичке обраде историје филозофије. Он полази од основних схватања о историји филозофије познатог марксистичког филозофа Ђ. Лукача. Голдман сматра себе његовим учеником и следбеником. Он приказује Лукачеве главне погледе о проучавању историје филозофије. Њен задатак је да нам покаже и анализира главне типове филозофских погледа на свет кроз историју. Филозофија нам даје поглед на свет у појмовном облику, док нам уметност такође изражава поглед на свет, али чулно, конкретно. Поглед на свет је јединствено повезана перспектива на односе човека према људима и према универзуму. Према Лукачу постоје исти типови погледа на свет чији су претставници велики филозофи и уметници и сматра да се могу вршити успешна поређења и паралеле између схватања света појединих филозофа и уметника. Излаже нам сличности погледа на свет између Декарта и Корнеја, Паскала и Расина, Канта, Шилера и Гетеа. Говори на пример, о трагичном погледу на свет, чији су претставници Кант, Паскал, Ниче и др. Говори о романтичном типу погледа на свет и слично. Као битно за дијалектички материјализам сматра се дијалектички метод, т. ј. посматрање из перспективе целине, тоталности. Голдман је мишљења да треба приказати учења једног филозофа, ако је то типична филозофија тога доба. Затим, треба његова учења изложити у целини, као целовити погледа на свет, без обзира да ли је сам филозоф у својим делима изложио своја схватања у систематској целини. То значи да некада историчар филозофије мора учинити самостални сопствени напор да нам прикаже у целини филозофска схватања и поглед на свет некога филозофа или школе. Историја филозофије треба да обухвати све оне филозофе који су дали типичне погледе на свет једне епохе. Према томе, примарно је да ли је један филозоф дао нову типичну филозофију свога доба, а не колико је филозофских дела написао. Голдман наводи пример Маркса који није писао чисто филозофска дела, а ипак је створио једну нову филозофију, нови филозофски поглед на свет који има велики и данас веома актуелни историски значај. Према томе, његов филозофски поглед на свет има већи значај за историју филозофије, него многа филозофска дела која не доносе ништа ново. Поред овог, Голдман предлаже да један филозофски систем треба у историји филозофије изложити из става т. зв. „иманентне“ критике. То значи, треба га најпре посматрати са гледишта колико је у њему стварно и успешно

остварен филозофски поглед на свет који он сам заступа. Затим се може и треба да изврши и анализа иманентних граница те врсте погледа на свет чији је претставник филозоф кога проучавамо. Што се тиче друштвених основа и одређености једне филозофије Голдман предлаже да треба почети са добрим познавањем теориске садржине једног филозофског система. Тек када смо потпуно овладали том теоријом, можемо прићи анализи веза између друштвеног збивања и једног филозофског погледа на свет. Зависност од економске основе је несумњива, али је далеко од тога да буде једнострана. Маркс и Енгелс су често подвлачили обрнути утицај идеолошких и идејних фактора на економску основу друштва. С друге стране, та зависност је веома сложена, индиректна и прикривена.[1]) За марксистичког историчара филозофије доказ те зависности од економске основе није примаран ни битан за његов рад.[2]) По Голдману су многи марксисти ради проучавања те зависности запоставили својствену садржину и природу феномена кога проучавају, запоставили су оно што је битно филозофско у историји филозофије.[3]) Кад се узме, да се он супротставља једностраном усмеравању марксистичке историје филозофије на економски детерминизам, као и њеном социологизирању, тада можемо оправдати његово методско упуство да треба прво упознати теориску садржину, па затим проучавати везе са економском, друштвеном основом. Иначе сматрамо да нам познавање друштвених основа, јер економска не делује директно на филозофску мисао, омогућује често разумевање неких елемената саме теорије.

Код Лукача и код Голдмана, поред веома финих и дубоких запажања и методских упутстава за изучавање историје филозофије, запостављено је истицање јединства филозофије у историском развоју, што чини целину тога развоја и омогућава прогрес филозофске мисли. Као принцип одабирања и донекле систематизарања, можемо прихватити проучавање типичних филозофских погледа на свет, али нас исто толико интересује јединство филозофије кроз историју и прогрес филозофске мисли. Међутим, Лукачеви и Голдманови радови иду ка индивидуалној обради и ми имамо опсежне анализе Хегеловог филозофског развитка од Лукача, као рад о појму људске заједнице и света код Канта од Голдмана. Нема сумње да су монографије корисне и потребне за историју филозофије и да оне могу дати солидан материјал за општу историју филозофије нарочито кад су

[1]) Matérialisme dialectique et Histoire de la philosophie 161. (Revue phil. 1948).
[2]) ibidem 161.
[3]) ibidem 161.

тако широко постављене и обухватају историске везе као ови наведени радови, али постоји и једна опасност у њима. Огроман број монографија крајем 19. и почетком 20. века просто је утицао да се не приступа непосредно оригиналним делима филозофије, и тиме се оригинално филозофирање ставило у засенак испред разних некад чисто професорских тумачења и анализа оригиналног филозофског мишљења. Примарни задатак историје филозофије је ипак у крајњој линији да прати развој филозофије кроз историју, да обухвати јединство тога процеса. Ако при одабирању из огромног материјала узимамо типичне погледе на свет једног доба, ако треба приказати целовити поглед на свет неког филозофа, школе или правца, исто тако не смемо запоставити јединство и повезаност у историском развоју филозофије. Овде бисмо могли истаћи ону Лењинову (Хегелову) мисао „о кругу кругова“ у историји филозофије.

С друге стране, питање друштвене заснованости филозофске мисли и теорије чини такође једну подлогу историског континуитета и јединства. Ради тога сматрамо да је неоправдано методско упуство о упознавању филозофске теорије пре проучавања њених веза са друштвеним развојем. Међутим, признајемо да социологизирање и економски детерминизам претстављају несумњиво једностраност и ограниченост. Формирање филозофских учења, филозофског погледа на свет, чини једну веома сложену појаву која се мора свестрано сагледати и проучавати. У своме реферату о историји филозофије од 1952 Голдман истиче више друштвени значај и моменат филозофског погледа на свет. Он говори сада о филозофској антропологији која доприноси разумевању човека и човечанства. Историја филозофије се схвата као неодвојиви и интегрални део историје.[1]) Мишљења смо да марксистичка историја филозофије треба да пође од Хегелове линије и правца у овој области, а нарочито да проучи и прихвати критику од стране немачких историчара Хегелове школе, као први ступањ ка своме критичком прихватању и даљем разрађивању овог правца. Јединство филозофије у њеном историском развоју, прогрес филозофске мисли у току њене историје, законитост тога развитка, претстављају за нас позитивне тековине Хегеловог схватања у историји филозофије. Целину једног филозофског погледа на свет, филозофске системе и правце, можемо посматрати као један круг, у „круга кругова“. Само „круг кругова“ није за нас завршен, већ се стално изграђује прогресом филозофског мишљења, да не употребимо поређење са спиралом и ако је оно очигледно и није ништа горе од појма „круга

---

[1]) L'homme et l'histoire 1952 стр. 403 (Ово су реферати са састанка филозофског друштва у Штрасбургу).

кругова" који треба да нам укаже на јединство филозофије кроз историју. Немачка Хегелова школа историчара филозофије допринела је много развоју научне историје филозофије. Целер нам каже: „Ми смо учили од Хегела, али смо поступили обрнуто". Уместо да идемо од апстракција и логичких категорија ка историји, ка конкретном историском догађању, ми смо на стварном историском материјалу који су нам дали поједини филозофи и различите филозофске школе у одређеном времену тражили да видимо јединство развоја филозофског мишљења, да видимо развој филозофске теорије, т. ј. логичких категорија.[1]) Ови су историчари обрадили огроман историски материјал. Нека од њихових дела постала су класична у својој области. На пример, Целерова историја грчке филозофије, Прантлова историја логике и др. Оно што је важно за марксистичку историју филозофије, то је да су они савлађујући Хегелове теориске конструкције, захватили великим делом живе историске везе филозофске мисли са историјом друштва, видели стварну условљеност филозофске теорије друштвеним и културним приликама, како то они кажу. В. Винделбанд, на пример, врши опсежне анализе друштвене и политичке стварности и на неким местима иде до економских прилика, (у својој историји грчке филозофије и историји новије немачке филозофије). Марксистичка историја филозофије не треба да заобиђе резултате ове школе. Напротив, она има доследно да заврши оно што су они почели, а то је да проучава историју филозофије у њеној нераскидивој стварној повезаности са људском историјом. Од Хегелове обраде чисто теориског развоја, преко ове школе која је захватила конкретни историски материјал и тиме повезала овај развој са стварном људском историјом, може марксистичка историја филозофије ићи даље. Марксистичка филозофска теорија пружа велике могућности да историски развој филозофске мисли научно проучавамо у њеним идејним везама, гносеолошким изворима, као и друштвеној заснованости. Изучавање ових веза и друштвених основа није једноставно. Веома су сложени и често прикривени односи филозофских погледа на свет и друштвених основа, друштвеног опредељења. Свака филозофска теорија мора бити приказана и проучена у своме правом оригиналном облику, у својој историској ситуацији, а затим треба дати историску оцену и критику са свога филозофског становишта. Једна научна историја филозофије не сме никако мешати ове различите моменте у нашим анализама и излагању историског развитка филозофског мишљења и теорије, као што је то често случај код Александрова, али и у неким другим историјама,

[1]) E. Zeller Philosophie der Griechen B. I. стр. 18.

Марксистичка историја филозофије би требало да посматра развој филозофије, као развој теорије која изражава истотако ступањ нашег знања о свету као и друштвено биће, т. ј. друштвене основе и опредељеност филозофског погледа на свет. Такво прилажење проучавању историје филозофије отвара широке могућности за нова сазнања и нова објашњења у овој области. Та присна повезаност филозофских теорија са друштвеним животом, са тежњама и интересима друштвених група, констатована је и од других историчара, али није била научно и систематски проучена. Разумљиво је да ће то до краја извршити марксистичка историја филозофије, која за то има основа у својој филозофској теорији, у историском материјализму. Уместо фронталног негирања резултата буржоаске историје филозофије, како су то чинили совјетски писци, (а свакако су се служили њеним делима) треба критички поћи од затеченог материјала, треба користити наслеђе из ове области. Унапредити једну науку значи поћи од позитивних и афирмисаних резултата и радити на оним задацима које је поставио сам развој те гране научног испитивања. Критичка прерада наслеђа изискује добро познавање оног што је претходно урађено и аргументовану критику. Једино се тако може унапређивати научни рад.

Други став који мора доћи до израза у марксистичком проучавању историје филозофије јесте да у крајњој линији нема друштвено неутралног погледа на свет и да су они у класном друштву изражавали класне интересе и схватања. Ако се историја филозофије проучава на основу једне филозофске теорије, једног одређеног филозофског гледишта, то нема ни неутралне историје филозофије. Иначе бисмо ишли натраг у наративну историју филозофије. Тада историја филозофије не би била филозофска, теориска, већ би излагала само чињенице, што заступа позитивистички правац, који се своди на историцизам. Позитивизам у историји филозофије најчешће је повезан са филозофском еклектиком, чак са скептицизмом. Посматрање и излагање историје филозофије са једног одређеног филозофског гледишта не мора и не сме бити историски нетачно, ако се ради о научном испитивању. Оно не сме бити ни једнострано, ни уско, јер треба да нам покаже верно ток историског збивања у филозофији. Иначе не бисмо добили приказивање и објашњење развоја филозофије кроз историју са свог филозофског гледишта, већ неку нетачну слику тог развоја, дотерану према нашем укусу и симпатијама. Такав поступак открива само слабост писца историје филозофије, који прикрива истину о историском збивању у филозофији и који се тиме служи у истицању свога филозофског гледишта и правца, у место филозофских теориских аргумената при критиковању. Историчар филозофије има права да проучава и оцењује са

свога становишта, али мора равномерно излагати све правце и школе од историске вредности, и мора оценити њихов историски значај, без обзира на данашњу улогу тога правца у филозофији. Општа историја филозофије обухвата сва историски значајна филозофска учења као битне, кључне моменте у историском развоју филозофије. Смешно је не дати довољно места Платону, када се зна колики је био његов историски значај и утицај. С друге стране, критика његове филозофије је полазна тачка критике идеализма уопште. Исто тако неки историчари излажу недовољно Демокрита и Аристотела и слично поступају у питању и других филозофа. То бисмо могли да поредимо са политичком економијом која би запоставила проучавање неког друштвеног система чији смо противници. Међутим, Маркс је на научном проучавању политичке економије капитализма изградио критику тога друштва и сагледао потребу и могућности социјализма. Наше је право да теориски аргументовано критикујемо и дискутујемо са другим филозофским схватањима у прошлости и данас, али их не смемо прећутати ни заобићи ако се ради о историски оправданим и нужним појавама. За потпуни критички сукоб и супротстављање неком филозофском учењу и правцу треба употребити непосредно излагање својих филозофских гледишта по одређеним питањима, излагање учења филозофске теорије и правца којим припадамо, а историја филозофије врши ту улогу делимично и у главном је усмерена на развитак и прошлост. Исто тако нема смисла убрајати филозофе у свој сопствени филозофски правац, ако они то нису, или су само делимично. Наишли смо на излагање Демокрита као идеалистичког филозофа, а сматрамо неоправданим и убрајање Спинозе у материјалисте. Његов покушај да савлада Декартов дуализам и његов пантеизам не могу се сматрати материјализмом, већ евентуално покушајем да се превазиђе подела на дух и материју, и према томе његова филозофија има елемената једног и другог правца. Марксистичка историја филозофије мора тежити за тим дигне на виши степен научност проучавања и излагања историског развоја филозофских учења. А критика се такође мора заснивати на убедљивости и теориској вредности наших аргумената.

Ако хоћемо да покажемо како друштвено биће одређује друштвену свест у њеним разним облицима, а не само то да кажемо, онда нам претстоји озбиљни систематски рад на историји разних облика друштвене свести, па и у историји филозофије. Није лако у сваком одређеном случају неког филозофског погледа на свет и система открити како се то манифестовало. Познато је, да и филозофски погледи, кад су се већ формирали, утичу и на сам друштвени живот. Маркс је указивао да је некада нарочито тешко сагледати

везе филозофске мисли са друштвеном основом, али је несумњиво да је филозофски поглед на свет одређен у својим битним моментима друштвеним бићем и опредељењем. Та веза и одређеност друштвеном основом не показује се на исти начин у свим облицима друштвене свести. Сасвим је друкчија друштвена условљеност математике или астрономије. Код њих се та условљеност показује у томе што су друштвене потребе и интереси довели до мањег или вишег бављења њима. То се види јасно из њене историје. Оне су се интезивно развијале тамо где је било услова и потребе за њима, на пример, у старом Египту, Феникији и затим даље у другим земљама. Међутим, у њиховој теориској садржини нема директног одраза друштвеног бића, нити у њима долази до израза друштвено опредељење. Тако је са хемијом, физиком и другим сличним наукама. Оне су усмерене претежно на својства, односе и законе у својим областима испитивања, а не проучавају нити изражавају односе међу људима и став човека према свету. Ту је друштвена одређеност само спољашњи моменат и не обухвата њихову теориску садржину, сем ако не третирају нека општа питања која се одражавају на сам филозофски поглед на свет. Али, оне науке које у својим испитивањима захватају људски живот, његове проблеме, било у којој области људске активности и људских односа, одређене су садржински друштвеним бићем. Њихова теорија исто тако делује непосредно на саму друштвену делатност људи, на друштвени живот. Али и међу овим другим наукама постоје велике разлике у њиховој одређености друштвеним бићем и њиховом односу према основи. Много је то лакше сагледати у правној науци, политичкој економији, у историји, у социолошким теоријама, него у филозофским теоријама. Филозофска тематика је веома општа, често се ради о апстракцијама високог степена и ту је тешко открити везе са друштвеном основом, а и она великим делом није директно одређена њом. Било да се бави најопштијим питањима или да тражи најопштије законе, филозофска мисао и филозофски поглед на свет формирају се из нашег знања о свету и нашег опредељења у њему, т. ј. у своме животу, међу људима. У филозофској теорији, у филозофском погледу на свет, има тема које својом садржином не одражавају друштвену основу и сматрамо да је натегнуто тумачење које тражи у сваком делу и мисли филозофског учења да види друштвену основу. У многим логичким и гносеолошким теоријама, друштвена основа може имати само спољашњи утицај. На пример, Кантово учење о априорним формама нашег сазнања, или о категоријама, не видимо да треба и да се може објаснити друштвеним околностима и његовим друштвеним опредељењем. Али су та учења ипак значајна за филозофски по-

глед на свет и ради тога се она могу често заступати и побијати из друштвених разлога, као што је то био случај са хелиоцентричним системом у ренесанси. Међутим геоцентрична или хелиоцентична теорија нису у ствари захватале, ни решавале питање човека и његовог друштвеног живота. Нема сумње да се некада и у најудаљенијим питањима од проблема људског живота одражавало на прикривен и изокренут начин друштвено биће и опредељење и то нам показује само колико се мора пажљиво радити у историји филозофије да бисмо открили те елементе. Знамо да су филозофска учења обухватала не само знања о свету, већ и о човеку. Ту су она неминовно долазила у непосредни контакт са друштвеним основама, са друштвеним опредељењем. Према томе је потпуно разумљиво да су се у филозофском погледу на свет, и многим филозофским учењима, изражавали друштвени интереси који су у класном друштву били класно ограничени. Отуда се за успешно проучавање и разумевање историје филозофије мора повезивати развој филозофске теорије са развојем друштва. Марксистичка историја филозофије има своју доследну научну теорију за проучавање тих односа. Она може да открива те везе и ту одређеност друштвеним бићем, а исто тако да проучи и изложи и обрнути утицај, то јест, активну улогу свести у друштвеном животу. Било би немарксистички проучавати само једну страну и примарност неких елемената у историји и мишљењу и узети то за једностраност у самом збивању. На то су нам класици довољно јасно указали. Марксистичка историја филозофије прати како развој друштва исто тако и развој нашег знања о свету, развој нашег мишљења. Историчар филозофије мора да прати свестране везе филозофске мисли са културним животом, иако му је основна тема филозофија. Затим, као што смо рекли раније, историја филозофије не сме да се претвори у неку полемику са разним филозофским схватањима и ако историчар има права да оцењује и заузме критички став са свога филозофског гледишта. То ипак мора бити овде у другом плану. Примарна и главна тема је историски развој филозофске мисли преко излагања типичних облика филозофских учења, откривајући нам услове и разлоге таквог развитка и евентуално његову законитост. Марксизам је показао убедљиво да један велики део филозофских супротности и сукоба има своје порекло у друштвеним супротностима и да се развој филозофског мишљења и теорије мора проучавати на живим основама њиховог настајања, у људској историји, поред чисто сазнајних извора и логичке законитости мишљења.

У питању систематизације филозофских праваца марксистичка историја филозофије се оријентише углавном према два основна правца и прати у широкој линији развој идеа-

лизма и материјализма. Али то ни у коме случају не сме бити шематски, не сме засенити разноврсност и специфичност облика појединих филозофских учења и система, у којим осим основне оријентације на један правац долазе до израза и специфичности једнога доба и ступња филозофског развитка, као и индивидуалне особине неког филозофа. Хтели бисмо овде да потсетимо на Енгелсове речи: „да материјалистичко схватање историје има сада много таквих пријатеља којима то служи за изговор да не изучавају историју."[1]) Марксистичко прилажење проучавању историје филозофије требало би да покуша да нам осим јединства, прогреса и законитости ове историје, открива и релативно самосталну унутрашњу дијалектику филозофског мишљења. Морамо такође нарочито истаћи оне супротности филозофске мисли једнога доба које су несумњиво претстављале покретачку снагу ка даљем развоју, ка новим филозофским сазнањима, ка продубљивању филозофског погледа на свет. Тих супротности има много у историји филозофије и оне нису исцрпљене сукобом и борбом између материјализма и идеализма. Филозофска мисао је добијала импулса сукобом и полемиком између рационализма и емпиризма, између монистичког или плуралистичког схватања света, између механистичког или телеолошког тумачења кретања и развитка, између песимистичког и оптимистичког погледа на свет и животних схватања и још од много других супротности у нашем филозофирању. Треба открити и разликовати конструктивне сукобе и супротности које су одиста дале потстрека даљем развоју филозофског мишљења и новим филозофским сазнањима, од празних, штетних дискусија у историји филозофије. Дискусија о универзалијама у средњем веку оптерећена је баластом дискусије ради дискусије, па питање слободе воље како је оно третирано у то доба, затим дискусија односу материјалне и духовне супстанције после Декарта, примери су неизлазности и нерешивости, онако како се та питања постављала. Могу се супротности и противречности филозофских учења и међу филозофским гледиштима кроз историју посматрати са разних страна. Можемо испитивати када су оне претстављале несавладане и несхваћене противречности самога предмета испитивања, када су оне биле само једностраности и ограничености нашег мишљења које се ради тога заплитало у своје противречности, а када су наше филозофске супротности потицале из супротних животних интереса и опредељења. Као што видимо неће бити једноставно пратити релативно самосталну дијалектику у развоју филозофије, јер је она неодвојива од дијалектике стварног збивања и ако се може донекле истаћи. Међутим, не треба

[1]) Маркс—Енгелс Изабрана дела II. 473.

је никако сасвим изоловано посматрати, јер се у том случају не може ни она разумети ни објаснити.

Пред марксистичком обрадом историје филозофије стоји још обиман посао који се мора систематски и свестрано радити. Нема сумње да ће се доћи до још много нових теориских и методских питања и проблема него што данас можемо сагледати. Али је битно за интезивне марксистичке студије на том пољу, да се одреде прве основне методске историске и филозофске поставке. То свакако није све, већ само почетак, од кога се мора ићи даље. Треба проучити и осветлити све стране и нијансе развоја филозофије, како друштвене, тако и сазнајне и идејне основе и изворе. Можемо пратити линију релативно самосталног кретања и развоја филозофије, али не можемо никако изоставити ни њене битне везе и основе, као и њене утицаје у историји. Европска грађанска историја филозофије обавила је успешно велики део посла. Она је проверила и прикупила и проучила много историског материјала из античке филозофије, приказала везе и утицаје разних филозофских гледишта и учења међу собом и дошла до проучавања веза са друштвеним збивањем. Она је поставила и разматрала питање метода и научности при проучавању историје филозофије. Марксистичка историја филозофије треба да иде даље у развијању научности ове области филозофске активности, јер јој њена теорија о развитку друштва пружа велике могућности да усаврши и свестрано развије проучавање и објашњавање историског пута филозофског мишљења. Она је данас у стању да теориски доследно и научно решава сва питања која су историским развојем саме историје филозофије дошла у први план. Зато она може не само пружити нове погледе на развој филозофских учења, него и успешно усавршавати научне методе историје филозофије. Ако се озбиљно и студиозно приђе раду на оваквом проучавању ове историје, тада то неће бити само једна историја филозофије са одређеног филозофског гледишта и теорије, у овом случају са марксистичког филозофског становишта, него ће истовремено претстављати одлучан корак у даљем развоју историје филозофије као науке.

Zagorka Mićić

DIE GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE ALS WISSENSCHAFT

(Kurze Inhaltsangabe)

Man kann nicht die Geschichte der Philosophie bearbeiten und darstellen ohne einen Begriff der Philosophie als den Gegenstand der Untersuchung im voraus zu haben. Dabei sind uns auch nicht nur Ken ntnisse, sondern auch Einstellung zu der Geschichte selbsl nötig. Die Philosophie ist eine Erscheinung in der menschlichen Geschichte, ist durch die theoretische Tätigkeit des Menschen entstanden. Man muss sich in den philosophie-geschichtlichen Untersuchungen bestimmnte spezifische Prinzipien und Methoden aneignen. Dieser Begriff der Philosophie welcher uns als Orientation in unserer Forschung nötig ist, darf nicht mit dem Begriff der Philosophie des philosophischen Standpunkts des Forschers identisch sein Er muss eine geschichtliche Breite haben um alle typischen Arten des Philosophierens umfassen zu können. Natürlich ist er auf Grund der philosophischen Einstellung des Geschichtsschreibers formiert, aber er kann nicht derselbe sein, denn er umfasst auch die entgegensetzte Richtungen als geschichtliche Erscheinungen.

Man vertritt die Ansicht dass Geschichte der Philosophie philosophisch sein muss, d. h. sie soll auf Grund von einer bestimmten philosophischen Theorie bearbeitet werden. Aber der Geschichtsschreiber muss vor allem die Lehren verschiedener Philosophen in ihrem eigenem Geiste verstehen und darstellen. Erst danach hat er Recht seine Kritik u Meinung über diese Philosophie zu sagen. Das darf nur als eine Neben aufgabe betrachtet werden.

Die Geschichte der Philosophie hat ihre eigene Geschichte, aber von dem Versuch einer theoretisch einheitlichen dh. wissenschaftlichen Behandlung kann man erst von Hegel an sprechen. Er hat eine fruchtbare Anregung auf diesem Felde gegeben. Die deutsche Hegelschule in der Geschichte der Philosophie hat seine Ideen kritisch und sehr fruchtbar angewandt. Sie gaben klassische Werke der Philosophiegeschichte. Sie haben seine Konstruktionen und logische Behandlung überwunden, und Geschichte der Philosophie auf Grund der wirklichen Geschichte studiert. Die Philosophiegeschichte näherte sich immer mehr der menschlichen Geschichte und die Beziehungen zur Kultur, Wirtschaft Politik wurden gezeigt. In diesem Sinne haben wir heute die Arbeiten von K. Schilling, welcher die Philosophie mit menschlichen existenziellen Situation verbindet, oder den Versuch von B. Russel sie von gesellschaftlichen u. politischen Umständen aus zu betrachten. Die Sociologie des Wissens will diese Beziehnug auch untersuchen u. erklären. Die marxistische Behandlung, schon auf Grund der marxistischen philosophischen Theorie, wird die Philosophie in enger Beziehung zu dem gesellschaftlichen Wesen und Geschehen betrachten. Ernste Versuche der philosophiegeschichtlichen Untersuchungen von marxistischen Standpunkte aus haben Georg Lukacz u. L. Goldmann gemacht. Goldmann behandelte die Frage der Methoden einer marxistischen Geschichte der Philosophie. Man vertrat eine Typologie der Weltanschauungen, bestritt ökonomischen Determinismus u. forderte „immanente" Kritik der dargestellten Philosophie. Der Verfasser meint dass die Arbeiten von Lukacz u. L. Goldmann für die marxistische Geschichte der Philosophie wertvoll seien. Aber ist dafür, dass man auf Probleme u. Darstellung der allgemeinen Geschichte der Philosophie gehen sollte, nicht auf die Monographie, obwohl sie wertvoll sein können. Wir müssen die Einheit u. Entwicklung der Philosophie sehen und die Gesetzlichkeit in dieser Geschichte suchen. Den sowjetiussischen ersten Versuch eine marxistische Geschichte der Philosophie zu geben kann man nicht in Betracht ziehen, weil man von der wissenschaftlichen Geschichte der Philosophie

dabei überhaupt nicht sprechen kann. Deshalb kann man sie auch nicht im ernsten Sinne marxistisch nennen. Die wissenschaftliche marxistische Behandlung der Philosophiegeschichte kann und muss die positiven Resultate dieser Forschung in Betracht nehmen. Sie kann besonders die Tendenzen der deutschen Hegelschule zu Ende führen und die Probleme der Geschichte der Philosophie die heute aktuell geworden sind erfolgreich behandeln. Der historische Materialismus bietet eine theoretische Grundlage für wissenschaftliche Behandlung der Geschichte der Philosophie, so dass die marxistische Bearbeitung nicht nur eine Philosophiegeschichte von marxistischen Standpunkte sein soll, sondern zugleich ein Beitrag zur ihren Wissenschaftlichkeit werden.

ВАСО ТОМАНОВИЋ

О ЕКСПРЕСИВНОЈ ВРЕДНОСТИ ЛИКВИДА И НАЗАЛА

r

При испитивању експресивне вредности појединих гласова потребно је да имамо што тачнију слику о њиховој природи и импресији коју на нас праве, о томе какви су разни шумови који се у природи производе и у чему је сличност између једних и других. Према делу „Traité de phonétique“ од M. Grammont-а може се укратко рећи да се у савременој науци мишљење о експресивној вредности гласова своди на то да вокали предњег реда сликају светле или оштре шумове, вокали средњег реда јаке, а вокали задњег реда тамне; да експлозивни безвучни консонанти доприносе експресији сухих, тврдих, а звучни блажих шумова; да назални консонанти давају слику шумова који су реално или привидно назални, да ликвида *l* може да изрази течност, а вибрант *r* вибрације; да спиранти могу да изразе дах, дување разних врста и шуштање; да комбинације ових гласова дају различите нијансе споменутих експресивних вредности; да се помоћу ових гласова праве ономатопејске и експресивне речи које могу да означе „неки покрет, осећање, квалитет материјални или морални, акцију или било какво стање“.

Изгледа да се тиме што се каже да је *r* вибрант сматра да је објашњено питање зашто он може да изрази вибрацију, али сам термин „вибрант“ није потпуно одређен. Сви гласови настају вибрирањем материје, па ипак то се вибрирање не запажа као вибрирање, него као звук виши или нижи по тону. Глас *r* је добио овакав назив по томе што се у њему огледа вибрирање језика које се врши при његовом изговору. Ово вибрирање језика (у неким језицима ресице) прекида или ослабљује ваздушну струју која долази из плућа, тако да се добива један звук састављен од неколико делова који следе један за другим. Због неспособности да јасно запазимо све те делове који следе један за другим великом брзином ми их све скупа запажано као један глас чији су сви делови одједном изговорени, али пошто их ипак донекле запажамо, они нам код овог гласа давају посебан утисак нечега што није сасвим стопљено у једноставну потпуно сливену целину, него је сложено и храпаво (сх. храпав < *chorp; „redupl. *kar-*

kar- . . . Ai. karkara- „rauh, hart“ . . . gr. κρανα(F)ός „hart, rauh, felsig.“ J. Pokornij Idg. Et. W., и др.). Због потребе да се језик стави у покрет вибрирања глас *r* је доста тежак за изговор (деца га најзадњег науче изговарати), па се и упрошћава и у неким језицима губи, а мисли се и да више приличи јачем говору и да није згодан за пригушен „собни говор“ модерног човека (Jespersen, Lehrb. der Phon. 138). Али у старије време овај се глас свакако карактеристичније изговарао и био ближи оном облику који има кад се употребљава као самосталан узвик ради сликања неког звука или покрета. У српскохрватском језику поред кратког постоји и дуго вокално *r* и у њему се ова сукцесија врши и осећа у доста јакој мери; у кратком *r* не запажа се, али глас задржава ту карактеристику. Она се задржава и у неслоговном *r;* стари звук свео се на скраћени знак који у редукованом облику чува карактеристику ранијег гласа; онако као што скраћена гримаса (нпр. мало заокругљена уста и растворене очи као израз страха) чува и исказује карактеристику потпуне гримасе. Понекад се у експресивном говору и овакво неслоговно *r* изговори са више трептаја језика. Тако нпр. у узвику грозно! изговореном као гърррȏзно!

Пошто је глас *r* састављен из „удараца“ који брзо следе један за другим, то и разни шумови који се понављају брзо један за другим праве на нас утисак гласа *r*. Кад ударимо дршком у бубањ, ми доводећи глас у везу с фонетским претставама свог језика чујемо звук чији је почетак сличан неком мање или више звучном експлозивном консонанту. Сваки звук од ударца по било чему ми осећамо као неку врсту експлозије, јер је то звук који се као и код експлозије нагло јавља и нестаје; зато се такви звукови и исказују експлозивним гласовима: ако је предмет по којему се удари састављен из материје која слабо вибрира, добије се звук сличан безвучним консонантима, а ако јако вибрира, добије се звук сличан звучном консонанту. Зато се код бубња због растегнуте коже и резонатора чује звук сличан звучном експлозивном консонанту. Ако вешто пустимо дршку да одбијајући се од еластичне коже бубња и враћајући се у правцу коже затрепери, ми ћемо звук тих удараца примити као глас *r* (р. барабан < „kazantat. daraban“). И у језицима у којима се глас *r* не употребљава он се понекад чује као самосталан узвик, тако за ударце у бубањ: dara dara dara, Jesp. 38. Због сличности звука гласа *r* са звуком добоша тај звук је у фонетици и означен термином добошање. Кад точак од жвркала (дрвена направа у којој дрвени, зупчасти точак запиње за танку даску) мало окренемо, тако да еластична даска ослобођена од зупца који је задржава удари у други, ми зачујемо ударац који бисмо могли исказати којим било експлозивним безвучним консонантом

(p, t, k), али ако брзо вртимо жврккло, поједине ударце не можемо да засебно распознамо, него сви скупа дају један продужени звук који сличи гласу *r*. Зато је за ознаку овог звука (жвркати) и употребљен корен у којему се налази глас *r*. Ако захватимо ноктом један зубац на чешљу, па га повучемо и нагло пустимо, чућемо ситан експозивни звук; ако повучемо ноктом по врху свих зубаца, чућемо звук сличан продуженом гласу *r*. И ако узмемо парче платна па га нагло распарамо, чућемо низ звукова који настају од прекидања појединих влакна из којих је платно исткано и који нас потсећају на глас *r* (пошто је овај звук састављен из сувише ситних саставних делова, а осим тога је и висок, потсећа и на фрик. *š*, *ž*; као што и високо, палатално *r* прелази у *š* и *ž*). Иако не можемо контролирати тако лако као у наведеним примерима, можемо по аналогији мислити да се у свим случајевима где се шум означује у речима гласом *r* дешавају сличне промене, нпр. кад пуцкара ватра, кад шкрипе врата, кад се гребе по нечему, кад се оштрим оруђем упире у неки предмет да се пробуши, или кад се упирући повлачи по њему да би се нзбраздао или пререзао, или да би се на њему каква друга промена извршила. При свим тим радњама због отпора материје настају ситни испрекидани звукови који се нижу великом брзином један за другим и потсећају на глас *r*, због чега се тај глас често и налази у речима које означују такве радње и оруђа којима се врше:

kars- „kratzen, striegeln, krämpeln“ . . . lat. carrō, ere „(Wolle) krämpeln“ . . . abg. krasta (*kor-stā) . . . ahd. harsch „hart, rauh“ . . . norw. skarra „einen scharrenden Laut herforbringen“ J. Pokorny Indog. Et. Wört. 532, 533 (даље ће се означавати само страна овог речника); *(s)ker-* . . . gr. κείρω . . . abschneiden; scheren; abfressen“ . . . lit. skiriù, skirti . . . trennen ‚scheiden . . . lett. cirvis „Axt“ . . . ksl. krъпъ, okrъniti“ 938—940; „*(s)ker- d-* . . . air. scerd „kratzt ab“ . . . aksl. o- skrъdъ . . . čech. oskrd . . . apr. scrundos Pl. „Schere“ 941; „*(s) ker-t-*, *(s)kre-t-* . . . ai, kartnam „das Schneiden“, kr̥ti . . . Messer“ . . . aksl. načrьtati „ὑπογράψαι“, russ.- ksl. črьtu. črěsti „schneiden“ . . . poln. trzosło „Pflugmesser, Sech“ 942; „*(s) kerb(h)-*, *(s)* kreb*(h)*-: Mir. cerb „scharf, schneidend“ . . . ags. screpan „kratzen“ . . . russ. skrebú, skrestí . . . skrebátь . . . čech. škrabati . . . cymr. crafu „kratzen, reiben, ausbeuten“ 943; *(s) kerp-*, *(s) krep-* . . . mhd. scrove, schroffe m. „spitzer (*schneidender) Stein, Klippe“ . . . lit. kerpù, kirpti „mit der Schere schneiden“ 944 „*(s) kre-m-*, *(s) krə-m-* . . . mhd. schram f. Schramme, Schwertwunde“, m. Felsspalt, Loch“ . . . aksl. kremy, kremenь „Feuerstein“ 945; „*sker*ī, *skrēi*, *skrī-**) „schneiden, scheiden“ . . . gr. κείρω, καρῆναι, lit. skiriù . . . gr. κρίνω . . . ksl. krojiti . . . *(s) kreid-* . . . as. kritan . . .

*) Слова су испод црте из техничких разлога, и тако даље.

reißen, ritzen, schreiben" . . . *(s) keribh-* . . . σκαρῑφεύω „kratze, ritze auf, einen Umriß" . . . lat. scribo" 946;. *(s) kerībh-* . . . idg. *-p-*: aisl. hrīfa „kratzen, scharren" . . . lett. scrīpât „kratzen, kritzeln, einschreiben, skrīpsts „krummes Schnitzmesser" . . . *(s) keru-*, *(s) kreu-* . . . lit. kirvis „Axt" . . . apr. scrundos . . . „Schere" . . . *(s) keru-p-*, *(s) kreu -p-:* Lat. scrupus „scharfer, spitzer Stein" 947. Слично и: *„ar(ə)-* „pflügen" . . . gr. ἀρόω . . . lat. arō . . . aksl. orję"; *„ardi-*, *r̥di-"* Spitze, Stachel . . . gr. ἄρδις „Pfeilspitze, Stachel" 63 (оно чиме се буши); *dhreu-* . . . zerbrochen, zerbrökeln" . . . gr. θραύω 247; *„dhreubh-*: gr. θρύπτω . . . zerreiben, zerbröckeln . . ." 275; *„derə-*, *drā-* „arbeiten". Gr. δράω „mache, tue" 212; *„reu-*, *reu̯ə-: rū-* „aufreißen, graben, aufwühlen; ausreißen; raffen" . . . lat. ruo . . . aksl. ryję, ryti . . . rъvę . . . rybъ, rybo . . . rovъ" 868; *„reup-* ausreißen, zerreißen, brechen"; *„roupā-* „Loch, Öffnung", rūpeis- „Fels" . . . lat. rumpo . . . serb. rȕpa" 870; reus-: aisl. reyrr m. „Steinhaufen" . . . mhd. . . . rūspern, vrgl. lat. rūspor . . . aksl. rušiti" 871; *„bher-*, mit einem scharfen Werkzeug bearbeiten, ritzen, schneiden, reiben, spalten" . . . gr. φαρόω „pflüge" . . . lat. forō, -āre . . . aksl. borję . . . brazda" 135. Тако се осећају и звукови који настају кад се крши неки тврди предмет: *„krous-* . . . gr. κρούω . . . lit. krušù . . . abg. sъ-krušiti . . . *krъšiti (slov. kršiti) 623; *„ghrēu-*: *ghrəu-*: *ghrū-* „zusammenstürzen, einstürzen" auf etwas stürzen . . . lat. ingruo . . . skr. grūhām, gruhati" 460; *bhrêg-* „brechen, krachen" . . . lat. frango" 165.

И када тржемо трзалицом по жици тамбуре чује се низ звукова (удараца) који брзо следе један за другим и потсећају нас на глас *r*. Б. Радичевић имитира тај звук алитерацијом гласа *r:* „Тамбур, тамбур, ситна тамбурице, — удри, побро, у сићане жице . . ." (глас *t* означује поједине ударце у жице, а гласови *m, n,* резонацију; овакав музички израз остварен је и у самој речи тамбурица; тамбура, арап. „tambûr").

Овакви се гласови добивају и у устима на сваком месту где се може направити брзо узастопно прекидање ваздушне струје. То се најбоље може запажати код усненог *r*. Ако изговарамо глас *b*, а кроз то време повлачимо прстом горе-доле преко усана, тако да се оне узастопно брзо отварају и затварају, добива се у науци познат лабијални глас *r* по боји сличан консонанту *b*. Тај глас најбоље би се означио консонантском групом *br*. Он се може произвести и без повлачења прстом: ако се усне мало затегну и пусти нагло ваздушна струја, оне се узастопно брзо отварају и затварају, и добива се глас *r* лабијално обојен. Овај се звук нехотично добива кад се од хладноће испусти глас *br*, а прави се и хотимично као узвик: скупе се рамена, трља се једном пруженом руком по другој и испусти узвик: *бр͡рр;* тиме онај који прави такав израз показује да му је хладно (чује се у нашем приморју; о овом узвику у другим јези-

цима O. Jespersen, Lehrb. der Phon. 2.32). Оваквим су се узвиком означавали и звукови који су настајали од оваквог покрета усана, или други који су били слични овом звуку: „bar- bar- . . . serb. brboljiti, brbljati." 95, 92. Овакав се глас понекад чује и у неким говорима херцеговачког типа (у сев. Далм.) у узвику: брате мој, који се изговара као брте мој (бр- = билаб. *r*). Овде спада и неартикулирани узвик којим се гоне овце, а изговара се као *т̄р*. То је заправо лабијално *r* уз које се чује дентални призвук који настаје од тога што ваздушна струја пре него што удари у усне пролази поред предњих зуба ударајући у њих. Овакви ће бити и узвици у Вуковом речнику: „ptrše, interj. dalje ća . . . kaže se kljusetu . . . i u poslovici: „Lasno je reći ptrše, ali se usne tresu"; „ptr ptr, interj. glasovi, kojima se janjci vabe."; „ptrcnuti . . . viknuti ovci: ptrc ovca . . ." Ak. P.

Ако се опонаша глас који се понавља, а постаје дубље у устима, онда глас *r* долази са гласовима који се праве дубље у унутрашњости усне дупље: „*g^u̯rēug̑h-, g^u̯r̥ūg̑h-* a) „mit den zöhnen knirschen", b) „nagen, beißen" . . . gr. βρύχω . . . aksl. gryzǫ" 486; „*g^u̯er-, g^u̯erə-*" verschlingen, Schlund (lat. voro . . . slav. žьrǫ . . . russ. požratь „auffressen" . . . slav. grъdlō . . . lat. gurgulio . . . gurges" 475; „*gras-: gros-* „fressen, knabbern." Ai. grásatē „frißt (bes. von Tieren), verschlingt" . . . gr. γράω" 404.

Увуларном *r* које се добива од треперења ресице у грлу сличан је шум који се добива при гргоћању, који се у разним језицима означује речима у којима се налазе гласови *g* и *r*: „*gher-* . . . Ai. *ghargara- ḥ* „rasselnd, gurgelnd" . . . ghurghura- h „ein gurgelnder Laut" . . . slov. gŕgati „gurgeln, girren". Овај шум личи гласу *g* јер се добива у пределу меког непца и ресице, а гласу *r* јер вода која се спушта на ниже, у једњак, зауставља ваздушну струју која избија из плућа и узастопно је прекида у једнаким, кратким временским размацима.

Осим ових добивају се и други гласови који личе гласу *r* као при хркању (треперење меког непца због његове лабавости при спавању), режању, шмркању, крхању (искрхавању слине из ноздрва кроз уста). Где год се у телу добивају брзи ритмички испрекидани шумови они давају утисак гласа *r*; тако пригодом подригивања, кврчања црева и т. д. Ово показује и корен „perd- „laut furzen"; prdi- s „Furz" 819. У свим овим речима налази се глас *r* који нам доказује да ти шумови на човечји слух праве такав акустички утисак. Такав звук настаје и од гласних жица кад се њихов звук испрекида због њиховог судара („Knarren", Jespersen, Lerb. der Phon. 73) „у којему се поједини ударци јасно чују као клепетање („Klappern" ib.). На истом месту наведено је запажање да се, ако се изводи овакав глас за време изговарања вокала „*oa, oa, oa*", добива глас који личи крекетању жабе (овим се могу довести у везу

речи из разних језика којима се опонаша крекетање жабе. У латинском језику се каже coaxare. Ова реч по фонетској импресији сличи нашој речи квакати „puštati iz sebe glas kva kva („o njekijem pticama“) . . . o vrani . . . kvačem, grakam kako vrana“ Ak. P.; „kva, onomatopeja za glas patke“ ib.; нем. quacken. У њој се слика поред консонатског и вокални елеменат тог неартикулираног гласа. У српскохрв. крекетати сонант *r* показује понављање гласа. И у гласном органу жабе настају неке промене, неки покрети који прекидају њену ваздушну струју, као што постоји и у органима других животиња, због чега се и у речима које означују те гласове налази глас *r:* „ker-, kor-, kr- „Schallnachahmung für heisere, rauhe Töne, solche Tierstimmen und die sie ausstoßenden Tiere . . . lat. corvus . . . čech. krákoriti gackern“ (*kor-kor-, vgl. κορκορυγή), serb. krakoriti“ 567; krъknǫti „krächzen“ . . . serb. krěka „geschrei der Hünen oder Frösche“ 568; grā- . . . *krā . . . ahd. krāen . . . rus.-ksl grajǫ“ 384; ḡā̆r- „rufen, schreien“, *garr- . . . lat. garriō“ 352; грч. τρίζω, lat. strīdeō, и др. . . .

Даље шумови који постају од предмета у устима: када се срка текућина, кад се гризе, кад се зубима крше тврди предмети који се дробе, прскају под зубима. И ови шумови који настају кад се једе допринели су добивању гласа *r* у речима које значе јести.

Ради добивања оваквог експресивног значења настали су инфикси у глаголима наведеним у Маретићевој граматици: *or* у krkoriti (343); *ar*: у puckarati, bičkarati; *rlj:* čagrljati; *rt:* čegrtati (346).

Из наведених примера се види да *r* може претставити врло различите слике. Он може да означује грмљавину као у речи гром, грми, али може да означује и врло ситна треперења у тремолу неког гласа. Он одлично слика покрете који производе низ ритмичких звукова, били они врло крупни или врло ситни. Због овакве природе глас *r* се налази и у речима које означују фрикацију: τείρω, стсл. тьро, trěti (*ter-) лат. frico, и др.

Из свих ових примера види се да се утисак гласа *r* добива код свих кратких, отсечних звукова који се нижу један за другим великом брзином. Ако је брзина довољно велика па не можемо да запазимо поједине звукове, ми их осећамо само као вибрацију, али ако није довољна, као код лупе мотора, ми можемо те звукове да осећамо и као низ одвојених звукова и као добошање, према томе како их запажамо. Па и ударце који се не нижу тако брзо да их не бисмо могли запазити као посебне, ипак примамо као добошање слично добошању гласа *r*, ако не сврађамо на њих посебну пажњу, него јој се они намећу допирући до нашег слуха. Пошто нас они у тим случајевима не интересују, ми их врло површно запажамо и примамо скупа као једну це-

лину, онако као што нпр. у подручју чула вида мешавину белих и црних тачкица, ако их гледамо површно или из даљине, не видимо као скуп тачкица него као једноставну сиву боју.

Ова основна вредност гласа *r* не спомиње се у Грамоновом делу. Ту се говори о понављању звукова које се исказује понављањем консонаната или помоћу редупликације, али се не казује да и глас *r* сам по својој природи претставља понављање звука и да низ звукова у времену може означити низ покрета које у простору прави нешто што се ритмички креће мењајући место. Међутим примери за ово значење су многобројни: *rrrr* . . ., узвик којим се казује да се нешто стропоштало, скотрљало, да је нешто projурило; „drā- Ai. dráti „läuft, eilt" . . . gr. ἀπο- διδράσκω . . . ahd. zittarōm (*di- drā-mi) „zittere, aisl. titra „zittern, zwinkern" 204. (исти глагол може означавати и вибрацију и трчање, јер се и вибрација састоји из низа покрета који се у времену нижу један за другим; основна је разлика у томе што у првом случају предмет који се креће не мења место у простору, а у другом мења); „*dhregh-* „laufen" . . . gr. τρέχω . . . „laufen" 204; er-: or-: r- . . . sich in Bewegung setzen . . . gr. ὄρνυμι „errege, bewege" 327; *ghredh-* „schreiten . . . lat. gradior . . . aksl. gręd̨ǫ" 456; *(s) ker-,skerə-: skrē-* springen, herumspringen" . . . gr. σκαίρω (*skr̥iō), springe, hüpfe, tanze" . . . aksl. skorъ „schenell" 933; „*reidh-* „fahren, in Bewegung sein" . . . ahd. ritto, Reiter" 861; *reidho-* . . . ir. rīad „Fahren, Reiten" 861; „*preu-* „springen, hüpfen"; „*per-, perə-* „hinüberführen oder- bringen oder- kommen, übersetzen, durchbringen, fliegen" . . . gr. περάω „dringe durch . . . lat. portō . . . russ. ksl. na- perjǫ (= πείρο),-periti „durchbohren"; perǫ, pьrati „fliegen" 816, 817. Из речи са кореном у којему се налази глас *r* а означује неко кретање развили су се прилози, предлози и први редни број, којих се значење оснива на претстави неког ритмичког кретања: „*per* „das Hünausführen über" . . . slav. *per-* in aksl. prě usw" 810; „*pero- s* „ferner": ai. pára- ḥ „ferner, jenseitig" gr. πέρα(ν) . . . darüber hinaus, jenseits" 811; „*prai-, perai* (Richtungsdativ des St. per), auch *prei, pri, peri* . . . πρίν . . . vorher . . . lat. prae . . . voran, voraus, über, aus" . . . prior „der frücre"-prīmus (aus **pris- mos*, 811, 812; *pro, prō*, vorwärts, vorn, voran" . . . ai. *prá-* Präf „vor, vorwärts, fort" . . . gr. πρό . . . apr. pra, pro „durch", als Präwerb. „ver-", lit. pra, prō „vorbei . . . serb. pra-djed . . . gr. προπρο „immer, vorwärts" 814; *pru-* . . . gr. δια-πρυ-σιός „durchgehend" 814; „*prō-* . . . lit. prō vorbei" 814; pro-mo-: gr. πρόμος „Vorderster, Vorkämpfer, Führer", umbr. promom Adv. „primum" got. fram. Adv. „weiter" . . . ahd. fram Adv. „vorwärts, fort, weiter, sogleich" 814; *preti, proti* „gegenüber, entgegen, gegen" . . . Ai. práti . . . gegen, zurück usw". Präp. „gegen" usw; gr. hom. προτί . . . πρόσ(σ)ω „vorwärts" 815.

Опонашањем шумова које производе птице при узлетању *r* изражава и ову радњу: „prhnuti . . . mahnuvši krilima poletjeti“; „prhetati strepo volatu“; „prhbaba“ Ак. Р. (кад птица полети, од брзих удараца крилима чује се низ кратких шумова); „frk uprav glas kojim se pokazuje, kako ptica zatreptavši krilima odlijeće“ Ак. Р.

Ради експресивног значења кретања неки глаголи у српскохрв. добили су инфиксе: *ар* у клатарити се (Maretić, грам. 342), *кар* у трчкарити (343), трчкарати (346), *рк:* баздркати („bez posla hodati“), *рњ:* главрњати („скитати се без посла“ 346).

Међу речи којима се означују разна кретања спадају и оне које означују рад којим се утиче на предмете да промене место у простору. И у оваквим речима налази се глас *r:* „*bher-* „tragen, bringen“ . . . Ai. bhárati „trägt“ . . . gr. φέρω . . . Aksl. berǫ, bьrati . . . „sammeln, nehmen“ 128—131; „*ghrebh-* . . . *ghrebhā* „ergreifen, erraffen, rechen“ . . . Ai. grabh . . . skr. grabiti 455; „*reu-, reuə* r$\bar{\bar{u}}$- „aufreißen, graben, aufwühlen; ausreißen; raffen . . . lat. ruō . . . aksl. ryjǫ . . . rъvǫ“ 868.

Глас *r* означује и кретање текућине. Прво је значење вероватно било кретање текућине која текући дава ритмички низ шумова: „*ere-s-* . . . *r$\bar{\bar{e}}$s-, r$\bar{\bar{o}}$s-* „fließen“ 336; *erei-* . . . *reiə-:* rī-:; *roįo-* s, *ri-ti-* „Fließen“ . . . slav. raįa . . . roj . . . rěka . . . rějǫ“ 330, 331; *ser-* „strömen; sich rasch und heftig bewegen“; sero-m „Flüssigkeit“ . . . ai. sará „flüssig“ 909. Овакви шумови настају и када текућина ври или извире: „*bher-* etwa aufwallen, von quellendem oder siedendem Wasser (auch vom Aufbrausen beim Gähren, Kochen, sowie vom Feuer) „sich heftig bewegen“; . . . gr. φριμάω, φριμάσσομαι „bewege mich unruhig, springe, schnaube; aisl. brini „Feuer“ 132; „*bhr$\bar{\bar{e}}$u* . . . bhrū . . . russ. bruja „Strömung“, bruitь „stark reißend strömen, dahinfließen“ 144.

Из значења кретања текућине, преко значења ватре, пламена развило се и значење светлости: „5. *bher-* glänzend, hellbraun . . . ahd. mhd. brun „glänzend, braun . . . russ.-ksl. bronъ „weis; bunt (von Pferden) . . . ai. babhrú-ḥ „rotbraun“ 136. Исти корен овде означује и време и ватру и светлост. Слично и „*bherə$\hat{k}$, bhr$\bar{e}\hat{k}$*“ означује и кретање и пламен: aisl . . . braga . . . „funkeln, flammen“ ags. bregdan . . . schnell bewegen, schwingen“ 142; према овоме с променом $\hat{k}$ у $\hat{g}$: „*bherə$\hat{g}$- bhr$\bar{e}\hat{g}$-* glänzen, weiß“ . . . ai. bhrājatē „glänzt, strahlt“ . . . aksl. pobrězgъ „Dämmerung, Tagesanbruch“ . . . schwed. brokig „bunt“ . . . Ai. bhurgá-ḥ . . . skr. brȅza . . . „Birke“ 139; даље: „*bhre-n- u-* . . . ahd. brennen“ 144. Оваква значења дава и веза гласа *r* са гутуралом: „*g^{u}her*“ heiß, warm“ . . . θερμός „warm“ . . . aksl. goritъ 495; *$\hat{g}$her-* und *$\hat{g}$herə, $\hat{g}$hr$\bar{e}$* „strahlen, glänzen, schimmern . . . aksl. zьrjǫ, zьrěti „sehen, blicken“ . . . aksl. . . . zorja „Schein, Glanz“ 441.

l

Глас *l* врло је близак гласу *r* и поред разлике у његовој артикулацији и акустичком утиску. Мала деца место *r* изговарају *l*, а у разним језицима честе су дисимилације два *r* у *l-r* или *r-l*. У стинд. r > l; и др. У артикулацији сличност је у томе што код обадва гласа врх језика иде приближно према истоме месту иза зуба и по томе што, иако се прави преграда, ваздушна струја слободно тече; али, док код *r* струја пролази преко врха језика и бива само испрекидана, дотле код гласа *l* иде преко широких отвора уздуж рубова језика. Главна разлика између ова два гласа у експресивном погледу је у томе што је та струја код *r* испрекидана а код *l* није, због чега *l* дава слику неиспрекиданог, континуираног кретања. Код гласа *l* нема треперења језика, али постоји посебан изговор овог гласа у узвику за подругивање којим се некоме казује да лудо говори; тај узвик добива се на тај начин што се језик испружи до усана, обично до горње усне, и онда се њиме млатара (ландара) тамо-амо. Несавршене врсте оваквог *l* изговарају и дојенчад за време ехолалије када се забављају гласовима које добивају ландарајући језиком тамо-амо при испуштању ваздушне струје. Од оваквог гласа потичу разне речи којима се исказују разне врсте говора који по нечему потсећа на детињи: „*lal(l)a-* ai. lalallā „Lallen“: gr. λάλος . . . λαλέω . . . nhd. lallen; lit. lalnóti „lallen“, russ. lála „Schwätzer“, usw.“ 650. Таквог ће бити порекла и ландати („jezikom „klatschen“ garrio. Ostalo vreme landati i u vetar blebetati.“ Ak. P.). Изговор тог дечјег гласа није нијош учвршћен за једно одређено место у усној дупљи, него се изговара на разне начине. Када језик иде према уснама (које такође могу да узму учешћа у изговору) добива се лабијално *l*, и отуда речи; „*blat-* „plappern . . . Lat. blatero . . . mhd. plappern und blappen“ 102; „*balbal-* . . . lit. balbãsyti „plappern“, serbokr. blàbositi . . . lat. balbus „stammelnd, lallend . . . serb. blebètati, lit. blebénti „plappern“ 91, 92; „*plab-* „plappern u dgl. Schallvorstellungen“? Air. labar „redselig“ . . . bret. lavar „Wort“ 831; у Дубровнику *лàбара*, жена која има дуг језик. Овим се кореном исказује и обични говор: „*bhel-* . . . apr. billit „sagen, sprechen“, lit. . . . bīlu, biloti „reden“ 123. Овакви покрети језика који се креће тамо-амо примају се и унутрашњим осећајима додира и кретања, па су зато из оваквог гласа могле постати речи које значе окретање: „*bal-*, *balbal-* „wirbeln, sich drehen“ Ai. balbalīti „wirbelt“ . . . gr. . . . βαλλίζω „tanze“ . . . lat. ballare“. 93. Овима су блиски и корени **bhleu-* и сл. о којима ће се мало даље говорити.

Ако језик наместимо за изговор гласа *l*, па пуштајући ваздушну струју њиме крећемо тамо-амо не одвајајући га

од алвеола или предњег непца, добићемо глас *l* који се понавља, али тако да ти гласови нису раздвојени, него да праве целину. То је слично понављању удараца код гласа *r*, али пошто се овде језик не одваја од непца нити се затварају потпуно шупљине по страни језика (у колико се једна више затвара, у толико се друга више отвара), сливеност је потпуна; струја се само мало пригушује у једнаким временским размацима због ритмичког кретања језика. Овакав изговор гласа *l*, сведен на најмању меру, чује се понекад у експресивном изговору овог гласа, нпр. у случајевима које сам забележио: *лллеп, ллле́по, ллло́пов, ллл͡уд.* Ако управимо пажњу на положај и кретање језика при оваквом изговору гласа *l*, опазићемо како се врх језика једва приметно креће тарући се о алвеоле.

Ако се језик јако напрегне и њиме врло брзо креће тамо-амо, тај глас ће се по свом акустичком утиску све више приближавати гласу *r*. Ово је потребно да се истакне, јер нам показује како је прелаз између гласа *r* и *l* с обзиром на акустички утисак постепен, те је разумљиво да једна иста појава у неким случајевима може у једном језику да буде исказана гласом *l* а у другом гласом *r*, да исто тако и у једном истом језику сличне појаве могу да буду исказане различито: једна гласом *l* а друга гласом *r;* тако нпр. у нем. kriechen („пузити, милети, гмизати" J. Кангрга Н-С. Р.) и schleichen („пузити, прикрадати се, вући се, шуњати се", стсл. plъzati. Овај покрет језиком при изговору дугог *l* показује сличност између обичног гласа *l* и оног неартикулираног који доjенчад изводе за време eхолалије крећући језиком тамо-амо, од којега је и постао, као што је *r* без треперења језика постао од ранијег треперавог *r*.

Најосновније и најпознатије је експресивно значење гласа *l* за текућину, за нешто што тече. Ово је значење истакнуто и у споменутом делу М. Грамона (међу осталим и стсл. глаголи: „lijati", „pluti", „plaviti"), а поред тога и значења: клизати, летети, значење нечега што је слатко, меко или глатко. Наводи се и значење за светло, али не за светло у правом значењу, него у пренесеном, у значењу светлог звука („le son limpide"). Међутим постоје случајеви где се *l* налази у речима које значе бити светао, светлети, горети, бити ужарен. Овај се глас налазио у коренима праиндоевропских речи из којих су се доцније развиле друге у индоевропским језицима: „*al-*, *alōu-*, *aləu-* „weiß, glänzend" 29; „*al-* brennen". Ai. alātam n. „Feuerbrand, Kohle . . . nschwed. ala „lodern, flammen" 28; . . . *albho-* weiß . . . lat. albus . . . aksl. lebedь . . . serb. labud" 30; „*'euk-* 1. „leuchten, licht"; λευκός „licht, glänzend, weiß". . . lat. lūx . . . lumen . . . abg. luča . . . (loukiā, vgl. gr. λοῦσσον" 687—689; „*dhel-* „leuchten „hell". . . mir. dellrad „Glanz"" 246. Ово се значење могло развити из значења глатко („mhd.

glat „glänzend, glatt“ 432), јер се површина која је глатка сјаји, али и сам глас *l* по својој природи (блискост вокалном тону, музичка углађеност) погодан је да изрази претставу светлости, иако према другим гласовима није висок по тону. Међутим има доста случајева где је очевидно да се значење светлости развило из значења надувававања, набујавања. Надување, набујавање неке материје у плиновитом или текућем стању слика се у овим случајевима везом гласа *l* са експлозивом *b:* „*bhel-* „aufblasen, aufschwellen, sprudeln, strotzen“ 120; *bhleu-* „aufblasen (schnauben, brüllen), schwellen, strotzen, überwallen, fließen . . . φλύω „walle über, sprudle, schwatze . . . “ 158; *bhlei-* „aufblasen, schwellen, strotzen, überfließen“ 156. У овим случајевима *b* са надувеним, испупченим уснама показује мимички да је нешто надувено, набујало. Елеменат *h* означује претставу звука који се чује или замишља при овим појавама. Из значења надувавања, набујавања развило се и значење да нешто пламти, да светли, а из овога и да је ужарено. То се види из тога што наведени корени **bhel-*, **bhleu-*, **bhlei-* означују и такве претставе: *bhel-* . . . *bhelə-* „glänzend, weiß . . . gr. φαλός „weiß“ . . . kelt. *belo-* „leuchtend, weiß“ . . . aksl. dehnstuf. bělъ „weiß (**bhēlo-*)“ 119 (значење бело развило се уз светло, јер је бело најсветлија боја; овај корен претставља паралелу корену **bher-* о којему је говорено у одељку о гласу *r;* из овога се види њихов узајамни развој); „*bhlēu-: bhləu-: bhlū-:* „glänzen“ . . . poln. błysk (**bhlū-sk-*)“ 159 (овај корен претставља паралелу наведеном корену „**bhrē̆u, bhrū* “); „*bhleu-(k)-, (-s-)* „brennen“, Erw. von *bhel-* „glänzan“ . . . čech blýštěti“ 159 „*bhlē̆i-: bhləi-: bhlī-* „glänzen“ . . . germ. **blīpia-* . . . licht, heiter (vom Himmel, dann von den Mienen, der Stimmung:) frölich . . . afries. blī(e)u „Farbe“, bli „schön“ . . . Lit. blývas „lila, veilchenblau“ 155, с којим се може успоредити: „*bhlē̆ig-, bhlīg-* „glänzen“ . . . nhd. blitzen . . . Russ.- ksl. blěskъ“ 156. Друге су варијанте ових корена: „*bheleg-* „glänzen . . . lett. bałgans „weißlich“ 124, с којим треба успоредити *bhelg̑h- „schwellen“ 125; и у одељку о *r* наведени, **bherēk, *bherək̑-;* слични су и: „bhleg-: gr. φλέγω . . . brenne, seuge, zünde an“ . . . lat. flagro . . . fulgeo . . . fulgus . . . fulmen“ 124, 125; *bhlē-u̯o-s* von lichten farben „blau, gelb, blond“ . . . Lat. flavus . . . lett. blavs „bläulich, gelb“ *bhlə-ido-s* „licht, blaß“ . . . glänzen . . . Aksl. blědъ“ 160.

Осим ових корена са гласом *l* у вези с лабијалом постоје и корени са гласом *l* у вези са гутуралом, који имају и значење извирати и значење светлети, пламтети: „*gu̯el-, gu̯elə-, gu̯lē-* „quellen“. . . ahd. quellan (quall) herforquellen, schwellen“ . . . nhd. Quelle“ 472; *ku̯el-, ku̯elə-* „drehen, sich drehen, sich herumbewegen ‘ . . . *ku̯elo-, ku̯olo-* „Drehung, Rad“, *ku̯olso-* „Hals“ . . . *ku̯eku̯lo, ku̯oku̯lo* (?) „Rad“ . . . aksl. kolo“ 639, 610; *ĝhel-* . . . *ĝhelə-: ĝhlē- ĝhlō: ĝhlə-* „glänzen, schimmern“

. . . helvus „honiggelb“ *(*g̑heu̯əs)* – gallolat. gilvus „hellgelb“ . . . norw. dial. glana „schimmern, leuchten, sich aufklären . . . ahd. gold n. Gold . . . *g̑hlō- . . . ahd. gluoen „brennen, glühen, glänzen“. aisl. glōđ „Glut, glühende Kohle“ 429, 430; *g̑h'ei-* . . . mhd. glimen „leuchten, glänzen“ 432; *g̑ləi-* . . . ahd. kleini glänzend, zierlich, fein“ . . . air. gel „leuchtend, weiß“ . . . lit. geltas „gelb, blond“ 366, 367. С овим коренима треба упоредити и корене **gu̯her*, **gher*, са сличним значењиме, који су наведени на крају одељка о гласу *r*.

Из свега овога се види да се је и овде развило значење светлости из значења извирања, набујавања, врења текућине, на који се начин развило и код корена са *r*. Значење светлости могло се развити из ових значења, јер и пламен тече и набујава као вода у природи (речи: извор, врутак и сл.), а ако се узме у обзир вода која ври под утицајем ватре, онда је сличност још већа, јер та вода не само да ври, кључа, прави надувене површине које се појављују и нестају као и пламенови ватре, него је и загрејана (у српскохрватском језику, као што је познато, партицип глагола врети добио је значење caldus, warm: врућа вода = вода с високом температуром, а одатле и врућ камен и т. д.).

n, m

Звук који се чује од ударца по некој материји која јако вибрира (звук од ударца по жици неког инструмента; од ударца у звоно, и др.) сличан је звуку експлозије, те потсећа, као што је речено у одељку о гласу *r*, на експлозивне консонанте. Звук који се чује даље после ударца и који се постепено губи сличан је назалном гласу. Зато се назал налази на крају гласовних група којима се ономатопејски исказује звук који нагло настаје а иза тога резонира. Поред речи од корена **ghrem-* (ст. сл. „*gromŭ*“), *ba*ˣ*mb* (гр. „bombos“), *bherem-* (гр. „brontḗ“) које се налазе у споменутом Грамоновом делу могу се навести и: *dhu̯en- dhun-* „dröhnen, tönen“ . . . Ai. dhvánati „tönt, rauscht . . . anord. dynr m. „gedröhne“ 277; *g̑hu̯en-* „tenen“, *g̑hu̯ono-s* „Ton“ . . . aksl. zvonъ „Ton“ 490; „kan- „singen, klingen . . .“ lat. canō, -ere“ 525.

Због тога што се изговара лабавом артикулацијом (са олабављеним меким непцем, што омогућава пролаз ваздушној струји у носну дупљу) и назал прави на нас утисак нечег меканог, па може да изрази оно што је мекано (као што је истакнуто и у споменутом Грамоновом делу). Због ове своје особине овај глас може да изрази и текућину, оно што је влажно: „*mad-* „naß, triefen . . . Ai. mádati . . . vallen, sprudeln, . . . gr. μαδαρός „feucht“ 694; *mā- no-*, *mā- ni-* „feucht, naß“. Lat. mānō, -are „fließen, strömen“ 699; „*meu-*, *meu̯ə-*: *mū* „feucht, moderig, netzen, unreine Flüssigkeit (auch Harn),

beschmutzen“ . . . abg. myję, myti „waschen“ 741; *mori, mōri* „Meer“ . . . aksl. morje“ 748; *m̥k-* „naß; feuchten“ . . . abg. mokrъ“ 698.

Асоцијацијом претстава назали су почели означавати и водену пару, маглу, облаке, па и дим: *nebh-, embh-, m̥bh-* . . . *embh-, omb-* aus *embh-, ombh-* „feucht, Wasser“, daraus „Dampf, Dunst, Nebel, Wolke“. *nebhns-:* ai. nábhas-n. „Nebel, Dunst, Gewölk, Luftraum, Himmel“ . . . gr. νέφος . . . abg. nebo . . . lat. nebula“ 315; *m̥bh-(ro-):* ai. abhrá- *m.* „trübes Wetter, Gewölk“, *n* „Wolke, Luftraum“; *emb (h)-: omb (h)-:* ai. ambhas- *n.* „Regenwasser“; . . . ὀμφά „Geruch, Hauch“ „*nembh-* . . . lat. nimbus“ 316; *dhem-, dhemə-* „stieben, rauchen (Rauch, Dunst, Nebel, . . .)“, wehen, blasen (hauchen = riechen)“ 247; *dhenguo-, dhengu̯i* „nebelig“ . . . mhd. dimpfen, dampf „dampfen, rauchen“ . . . mnd. engl. damp „Dampf, feuchter Nebel“ 248; „*dheu* . . . *dhū- mo*, . . . Ai. dhūmáḥ m. „Rauch, Dampf“ . . . gr. θυμός . . . lat. fumus . . . aksl. dymъ „Rauch“ 261. Назал се налази и у корену речи којом се означује ваздушна струја која настаје при дисању и ветар (и у вези с кретањем ваздуха мирис; схрв. „dah, m. spiritus, halitus, odor“ Ak. P.): „*pneu-* . . . gr. πνέω . . . „wehen, keuchen, atmen, riechen“ 838, 839. Наведени корен **dhem-* поред значења димити, магла има и значење „ai. dhámati bläst“ . . . dam „Atem, Atemzug“ . . . aksl. dъmǫ, dǫti“ 247, 248; „*an (ə)-* „atmen, hauchen“ . . . Ai. ámiti „atmet“ . . . ámila- ḥ „Atem, Hauch, Wind“ . . . gr. ἄνεμος „Hauch, Wind“ . . . got. uzanan . . . ausatmen“, 38. Пошто је кретање ваздушне струје при дисању било сматрано као душа, дух, то се речима од овог корена почело, као што је познато, означавати и појмове дух, душа, живот: *an (ə)-* . . . Lat. animus“ 38; „*ansu-, n̥su-* „Geist, Dämon . . . Vielleicht zu *an (ə)-* atmen 48 (упор. „dhū̯s . . . aksl. dychają . . . „duša“ 270). Да су ови корени добили оваква значења томе је допринела и природа гласова *n, m,* који својом мекоћом и тананошћу, коју им дава њихова назална компонента, овакве појмове најбоље изражавају.

У неким од наведених случајева назал означује неко кретање. Такви су и корени: „*mei-* . . . abg. minǫ, ǫti . . . mineo“ 710; 2. *men-* „treten, zertreten, zasammendrücken“ . . . abg. mьnǫ, męti zusammendrücken“ 726. Промене: 2. *mei-* „wechseln, tauschen . . . abg. mēna“ 710; „*mei-gu̯*“ „wechseln“ 713; „2. *meu̯, meu̯ə-* . . . fortschieben . . . Ai. mīvati „schiebt, drängt, bewegt“ . . . lat. moveo“ 743; *mei- t (h)-* wechseln, tauschen“ . . . aksl. mitě“ 715; *menth-, meth-* „quirlen, drehend bewegen“ . . . abg. motati sę“ 732. И процес мишљења, умни рад, претставља кретање нечега што се замишља као необично танано (слике које се нижу у нашој фантазији), па се и то исказује кореном у којем се налази назал са значењем лаког покрета: 3 *men-* „denken geistig erregt sein“ . . . slav. mьnjǫ „meine“ . . . ai . . . manayati „ist eifrig“ . . . manute „denkt“ . . . abg. pa-mętь . . .

lat. memini . . . aksl. mьnǫ (mьniši) mьněti“ 726. Да је ово могло постати од значења неког лаког кретања показује корен *(s)megh из којега су се развила и значења лаког кретања и мишљења: „aisl. smjūga „hinein oder durchkriechen, ags. smūgan „schlüpfen, kriechen“, а с друге стране: „ags. smēag „klug, scharfsinnig, smēagan „denken, suchen“ 745. И корен *mei- који значи кретање проширен са -no- („mei -no-“ 714) означује мишљење „Meinung, Absicht“ 714. Па и корен „2. meik-“ значи у исто доба кретање: lat. mico, -are „sich zuckend bewegen, funkeln“ . . . osorb. mikać „blinzeln, blinken“ 712 и умни рад: „abg. mьčьtь „Vision, Spuk“ 713.

Својом природом назали су врло погодни и за означавање оптичких појава. Пошто корен са назалом означује, и покрет и промену, он је могао да означи и промене које настају у светлости: „meigh-̯ . . . flimmern, blinzeln, micare“ . . . slav. *migъ . . . serb. . . . migati . . . serb.- ksl. miglivъ „blinzelnd“ 712; meick-. . . mikać „blinzeln, blinken“ 712, 713. Разумљиво је што се је из истог корена развило и значење трептања очима (трепавице) и треперења светлости: од крутих предмета који трепере преко треперавог пламена прелази се природно до треперења светлости уопште, али из наведених значења изгледа да је развоју ових значења допринело и то што се треперење светлости довело у везу с тим што се при трептању трепавицама добива утисак да светлост трепери (можда се ова претстава некад исказивала и самим трептањем очију).

Експресивнији израз у овом значењу има назал у вези са гласом r који изражава испрекидане покрете уопште, па и такве покрете светлости: „2. mer- flimmern, funkeln“ . . . μαρμαίρω, „μαρμαρίζω schimmere“. . . ἀμαρυγή „Glanz, Funkeln“ . . . μαρμαρυγή „Glanz, schnelle Bewegung“ . . . μορφνός „dunkelfarbig“, . . . *mьr- klr. mryj „nebelig, düster, dumpfig“, mríju, mríty „schimmern, dämmern, nebelig werden“ . . . mer(ə)k „flimmern, vor den Augen flimmern; sich verdunkeln“, auch vom Zwielicht. Air. mrecht „buntscheckig“ (*mr̥kto- „bunt“) . . . bret. briz „fleckig“ . . . aksl. mrъknǫti „sich verdunkeln“ 733, 734. Корен mer (ə) g$^{u̯}$- значи и тамно и светло: „gr. ἀμορβός „dunkel“ . . . ags. mierce „dunkel“ . . . lit. mìrgu, -eti „flimmern“ . . . margas „bunt“, marguoti „bunt schimmern“, lett. marga „Schimmer“ 734. Треперава светлост могла је почети означавати мрак због тога што је то нестална светлост; свећа пре него што се утрне трепери. Ово се значење могло добити и због тога што се треперава светлост састоји из сукцесије светлосних појава, једне светлије и друге тамније, које наизменице следе једна за другом. Због овакве природе треперења светлости могле су се из претставе треперења развити и претставе светлости и претставе мрака као код горе наведеног корена“ mer (ə)g$^{u̯}$-. Значења шарено, пегаво развила су се из зна-

чења треперавe светлости, јер предмети који су шарени или пегави потсећају на изглед предмета кад су обасјани треперавом светлошћу, или кад их гледамо трепћући очима.

Корен **mer-* има и значење отрти, уништити, мрвити: „5. *mer-*, *merə-* „aufreiben, reiben“ . . . gr. μαραίνω „reibe auf, verzehre, entkräfte“ . . . serb. mrva „Brosamen“; abg. iz-mrъ-тьrati „roden“ 735; *m* означује овде смекшавање, слабљење предмета који се таре, а *r* његово прскање и дробљење. Корену **mer-* одговара корен **mel-* са сличним значењем мрвљења нечега на још ситније делове, тако да је оно што се на тај начин добије мекано: „*mel . . . melə- mlē-*, *mel-d-: ml-ed-*, *mel-dh-*, *ml-ēi-*: *mlī*, *melə-k: mlā-k-*, *mlēu-: mlū-* „zermalmen, schlagen, mahlen“, speziell Korn; aus „zerreiben“ auch „fein, zart, weich“ . . . aksl. meljǫ, mlětь“ 716, 717. Као самлевено не замишља се само брашно, него и прашина, земља и сл.: „ahd. molta f. „Staub, Erde“ . . . nhd. mulm „zerfallene Erde, Staub, vermordertes Holz“ . . . aisl. mjǫl „Mehl“ 717. Значење нечега меког имају и корени „*melə-k-*, mlāk „weich, schwach, matt, albern“ gr. μαλακός „weich“ 719. Корен састављен из гласова *m*, *l* има даље и значење текућине, што је разумљиво, јер обадва гласа означују текућину: *melk-*, *melg-* „naß, Nässe“. Gr. μέλκιον . . . got. milhma m. „Wolke“ . . . slav. **melko-* . . . „Milch“ 724; *m̥lg-* . . . lat. mulgeo . . . russ. -ksl. mъlzu, mlěsti“ 723. Пошто и *l* и *m* означују светлост, њиховом се комбинацијом исказује и то значење: „2. *meldh-* „Blitz, Hammer des Donnergottes“ . . . abg. mlъnьji“ 722.

Корени речи доводили су се у везу једни с другима, те су се њихова значења развијала у међусобној зависности. Овде ће се навести корени који имају слична значења и сличне гласове од којих је први гутурал, а други ликвида или назал: *ku̯erp-* „sich drehen“ auch *ku̯erb* . . . ahd. warb Wendung, Umdrehung . . .“ 631; „*kʷas- i̯o-* . . . „Flechtwerk . . .““ 635 (што се плете савија); „*kʷer-* „machen, gestalten“ 641 (биће се значење развило из значења саставити, заокруглити као што се и у следећем примеру, *kert-*, развило значење „kompakt, massiv“); „*kert- kerət-*, *krāt-* „drehen, zusammendrehen“, vielfach vom Biegen und Verflechten von Ästen zu Flechtwerk; „fest zusammengedreht = kompakt, massiv, Knorren“ . . . *kr̥ti-* „Flechtwerk“ . . . gr. κάρταλ(λ)ος m. „Korb“ . . . „κυρτία „Flechtwerk“ . . . lat. cratis . . . nasaliert slav. *krętati . . . ablautend in russ.- ksl. krutъ „tortus, immitis . . . serb. krût „heftig“ 584; „*(s) kerb (h)-*, *(s) kreb (h)*, nasaliert *(s) kremb* „drehen“, krümmen . . . Erweiterung zu *(s) ker-* „drehen“ . . . bair. schärpfen „Gürtel“ 948: „*(s) ker-* „drehen, biegen“ . . . *krispo-* „kraus“, *kroukā* „Haufe“ . . . gr. κυρτός . . . κορωνός . . . lat. curvus“ 935; „*kir- k-* . . . gr. κίρκος . . . lat. circus“ 935; „*(s) kregh-*, nasaliert: *(s) krengh-* . . . ahd. hring „Ring,‘ . . . aksl. krǫgъ“ 936; *(s) kreid-*: Lit. skrindù, skrìsti „fliegen, kreisen“ . . . skrydanti „im Kreise

gehen" 997; „*ger-* „drehen, winden"... Auf idg. *-k:* aksl. съ-grъčiti sę" 385. Овоме близу по значењу: „*ger-*, *gere-* „zusammenfassen, sammeln". Gr. ἀγείρω" 382; „*ĝers-* „drehen, biegen ... lat. gerra „Rutengeflecht" 332; *ĝher-* „greifen, fassen, umfassen, einfassen" 442; „*gherd-* „umfassen, umsäumen, umgürten" ... slav. *gord, in aksl. gradъ" 444. Даље са *-l-: k^uel-*, *k^uelə-* ... *k^uelo-*, *k^uolo* ... *k^uol-so-* ... *k^uek^ulo*, *k^uok^ulo* (?) ... aksl. kolo" 639, 640, који су наведени у одељку о гласу *l;* „2. *kuelp-* „wölben". gr. κόλπος „sinus" 630 (Тако и „*kuelək* oder *kelək-*, *kolək-* „Ballen, Buschel, Polster" 630, па и: „1. *kuelp-* ... lit. ... klúpau, klúpoti „knien" 630; „*ĝhuel-* sich krümmen" 489; *gel-* „sich ballen" 357; са назалом: „*kam-p-* „biegen" *kampo-s* „Biegung, Ecke" ... lit. kampas „Ecke, Winkel" 525; *kan-tho-* „Ecke, Biegung" ... lat. cantus ... slav. *kǫtъ" 527; „*kam-er* „wölben, biegen" 524; *kenk-* „gürten, umbinden, anbinden" ... lat. cingo, -ere" 565; *gengh-* „drehen, winden, flechten, weben" ... aksl. gǫžvica, vimen" ... serb. gužva" 380; са *-l-* и *-r-:* „*kleng-* und *klenk-* „biegen, winden, zusamendrehen". 1. Lat. clingō, -ere „cingo oder clūdō ... aisl. klykkr „Krümmung", hlekkr „Ring" ... **klenkịō* ... aksl. klęčǫ" 603.

Везе гутурала са ликвидом или назалом дају и значење кретања уопште. Значење кретања у кругу или нечега округлог изгледа да се добило на тај начин што се при изговору гласова којима се то исказивало у исто доба мимичким путем, заокругљеним уснама, показивало да се исказује таква претстава. То се види из тога што се великим делом у наведеним коренима налази или глас ụ или елеменат ^u тј. изговор гласа са заокругљеним уснама (лабијализација). Ови су корени занимљиви, јер у себи чувају траг из времена свог постанка од заједничке мимичке и фонетске слике. Овде иду и праиндоевр. корени **ụer-*, **ụel-* који такође значе окретање.

Израз за нешто што је округло, што се савија налази се и у коренима: *eng^u*, *n̥g^uē̥n* „geschwulst; Leistengegend", *neg^uh-ró-* s Niere, Hode" („rundliche Anschvellung") 319; *anguhi-* „Schlange, Wurm" ... Lat. anguis ... aksl. *ǫžь ... russ. už ... slav. **ǫgorъ* ... lat. 43,44 (животиње које се савијају у коло, а имају и заобљено тело); „*ank-*, *ang-* „biegen" 45; *āno* „Ring" 47 (и без ликвиде или назала: *gụet-* „Schwellung, Rundung" 481; *g^uiiós* „Sehne, bes. Bogensehne". Ai. jyā 481).

Међу наведеним коренима упада у очи сличност по облику и значењу корена **kụerp-* **kụelp;* **kenk-* **geng*, и др.

Као разне варијанте *r- l- n-* можемо схватити и корене **pleu-*, **preu-*, **pneu-:* „*preu-* „springen, hüpfen" ... Ai právatē „springt auf, hüpft eilt, pravá- „flätternd, schwebend, fliegend" ... russ. prytь" 845, 846; „*pleu-* „rinnen (und rennen), fließen; schwemmen, gießen; fliegen, flattern" ... gr. πλέ(F)ω ... aksl,

plovǫ, pluti" 836; „pneu- . . . gr. πνέω . . . wehen, keuchen, atmen, riechen", πνεῦμα „das Wehen, Hauch, Atem usw" 838, 839.

Овако се као парни могу схватити и корени *pen-, *pel-: „pen, pen-ko- „Schlamm, Sumpf, Wasser; feucht"; pon-io- „Sumpf"; „pel-, pelə- plē- gießen, flißen, aufschütten, füllen, einfüllen" . . . lat. palus . . . ab. plъnъ, skr. pūn" 798; per-, perə-: prē, preu- „sprühen, spritzen, prusten, schnauben . . . aksl. prysnoti, russ. pryskatь „spritzen" . . . ksl. prychanije n. „fremitus" 809, 810; „pen-, pen-ko- „Schlamm, Sumpf, Wasser; feucht" 807; „klenk- „biegen . . ." 603, „kenk- „gürten . . ." 665, kleng . . . biegen" 603, gengh- „drehen, winden, flechten, weben" 380. Тако и раније споменуте варијанте *bher- *bhel-, и др.

Иако се више различитих значења исказује једним истим гласом, ипак се глас може увек лако примити у оном експресивном значењу које се исказује. Све речи у језику, без обзира на њихову гласовну експресивност, постале су, као што је познато, језички знакови, за које је везано одређено значење. О том значењу овиси које ћемо од експресивних значења осетити у неком гласу речи. Познато је да се људима често чини као да у гласовној структури речи има неке сличности са претставом коју она означује. То је стога што они оживљују у својој свести сва она експресивна значења гласова која одговарају слици коју у њиховој свести изазивају те речи. У колико боље одговарају гласови речи њеном значењу у толико се та гласовна слика боље остварује. У језику има доста речи које су сачувале своју музичку експресивност, а пошто је на разне начине поновно добивају и оне речи које су је због историских промена гласова или преношења значења изгубиле („секундарна гласовна симболика"), у језику се налази велики број музички експресивних речи. Осим тога слика која се дава у реченици прима се као целина и у њој доминира једна главна претстава која дава тон читавој слици. Тако нпр. у споменутом стиху: „урнебес се громки горам' ори" *r* у речи горам', иако не означује грмљавину у тој речи, у оваквој реченици придружује се алитерацији других речи и заједно с њима дава израз грмљавине. Па не само *r*, него и глас *m* који се налази у падежном наставку ове речи дава такође ономатопејски израз грмљавине, односно јеке која се чује иза грмљавине (коју означује и *m* у речи гром). Као што нам једна иста слика може различито изгледати према томе како је посматрамо (разне чулне обмане које се наводе у психологијама: делови цртежа који нам могу изгледати сад издубљени а сад испупчени, и т. д.) тако нам и гласовна слика реченице може различито изгледати према смислу реченице; најјасније запажамо оне гласове који музички одговарају претстави која се исказује реченицом, а оне који слабије одговарају или су супротни занемарујемо (њихова експресив-

ност не долази до израза). Осим тога постоје многобројне нијансе изговора појединих гласова којима се повећавају могућности музичког израза у језику.

У овом се раду узимало у обзир и какву су експресивну вредност имали гласови у прошлости, па су се наводили праиндоевропски корени речи, али и они имају своју историју, јер је језик постао много раније; осим тога њихова је слаба страна што су ипак хипотетични и што не можемо да знамо изговор гласова из којих су састављени онако прецизно као што знамо изговор гласова у речима које се данас говоре. Зато је потребно испитивати све речи, и старије и новије, и промене које су се вршиле у гласовној структури појединих речи и у њиховом значењу. Зато су се овде наводиле и старије и новије речи из разних индоевропских језика. Уколико се поред индовропских буду потпуније у овом погледу испитали и други језици, разуме се да ће се утолико више проширити и продубити познавање ових експресивних вредности.

Vaso Tomanović

DE LA VALEUR EXPRESSIVE DES SONS LIQUIDES ET NASAAUX

RÉSUMÉ

Etant donné que le son *r* est composé des battements qui se succèdent vite l'un après l'autre, les différents sons qui se suivent en grande vitesse nous rappellent ce son. Si la vitesse n'est pas suffisante, comme p. ex. dans le cas du bruit de moteur, nous pouvons percevoir ces sons comme une série de sons séparés et de roulement suivant la manière dont on les entend. Nous entendons comme un roulement semblable à celui du son *r* même les sons qui ne se succèdent pas si vite, pour ne pouvoir pas les percevoir comme sons séparés si nous n'y faisons pas d'attention particulière, mais s'ils s'imposent en parvenant jusqu'à nos oreilles. Etant donné qu'en cas pareils ils ne nous intéressent pas, nous ne les percevons que superficiellement de sorte qu'ils nous parviennent comme un ensemble qui ressemble à un roulement du son *r*. Etant donné que les sons rythmiques accompagnent souvent le mouvement par lequel se fait le changement rythmique de place dans l'espace, le son *r* représente aussi un mouvement pareil: vsl. gręd ǫ, lat. gradior; scr. prhnuti etc. L'infixe *-ar-* dans le scr. klatariti se, *-ka-r-* dans trčkarati etc. est pour obtenir une expression semblable. Quelquefois. le son *r* marque aussi l'écoulement du liquide: vsl. rějǫ, rěka, lat. rivus, etc. qui pouvait prendre son sens en représentant une série de sons rythmiques produits par le frottement de l'eau. En rapport avec le son labial, il exprime l'accroissement et le bouillonement de l'eau, par lequel est obtenu le sens du feu (l'all. brennen etc.). Le rapport du son *r* avec le guttural (vsl. gorěti, etc.) donne aussi des sens semblables. Des mots à radical qui contient le son *r* et signifie un mouvement sont dérivés des adverbes et des prépositions dont le sens est en rapport avec le concept d'un mouvement rythmique: **per-*, vsl. prě, etc. Du sens de mouvement, d'accroissement du liquide, de la flamme, qui coule et s'accroît aussi, s'est développé le sens de la lumière et de la chaleur: vsl. goritъ, zorja; gr. θερμός.

Malgré la différence dans l'articulation et l'impression acoustique le son *l* ressemble au son *r*. La différence principale entre ces deux sons dans le sens expressif se trouve dans le fait que le souffle chez *r* est discontinu, tandis que celui de *l* ne l'est pas, ce qui en est la cause pour son expression de mouvement continu. Sans s'arrêter aux sens connus (l'écoulement de quelque chose, le glissement, le vol, le doux ou le mou), on relève ici le sens de quelque chose qui est clair, qui brûle, qui bout: vsl. blěsk, l'all. blitzen, lat. flagro.

A cause de son articulation détendue (relâchement du voile), les sons nasaux laissent l'impression de quelque chose de mou. C'est la cause du fait connu qu'ils peuvent exprimer ce qui est mou, aussi bien que ce qui est humide et liquide: lat. manō, -are, vsl. mokrъ, etc. A cause de leur nature subtile que leur donne leur component nasal, les sons nasaux ont commencé à désigner la vapeur d'eau, la brume, les nuages, la fumée: lat. nebula, fumus, vsl. dymъ, etc. Le son nasal se trouve aussi dans le radical des mots par lesquels on désigne le courant de l'air: gr. πνέω, vsl. dъmǫ, gr. ἄνεμος, etc. A côté de ces cas il y a encore d'autres dans lesquels *m* désigne le mouvement ou le changement Etant donné que le raisonnement, l'activite mentale représente une sorte de mouvement, le changement de ce qui se conçoit comme très subtil (les idées qui s'enchaînent dans la mémoire) ce mouvement aussi est exprimé par le son nasal: vsl. mъnjǫ, lat. memini, etc. Le radical *(s)megh-, d'où il est développé le sens du mouvement léger et du raisonnement, prouve que ce son pourrait se développer du sens d'un mouvement léger. Cela est prouvé aussi par les racines: *mei-no-, *meik-. Par le son nasal on exprime aussi des phénomènes optiques: μαρμαίρω etc.

On mettait en rapport les racines des mots de sorte que leurs sens se sont développés dans leur dépendance réciproque. Telles sont p. ex. les racines qui ont des sons semblables et dont le premier est un guttural, le deuxième un liquide ou un nasal et désignent quelque chose qui tourne, qui est rond, etc.

Les rapports entre les sons gutturaux et les liquides ou les nasaux donnent aussi le sens de mouvement en général. Il semble que le mouvement en rond est obtenu par une prononciation de sons qui était accompagnée par la mimique; c'est par les lèvres arrondies qu'on exprimait une telle idée. Ces racines sont intéressantes parce qu'elles conservent des traces du temps de leur formation d'une commune image mimique et phonétique.

Quoiqu' on exprime plusieurs sens par la même voix, le son peut être accepté facilement dans le sens expressif qu'on exprime. C'est de ce sens que le mot a obtenu comme signe du langage que dépend la valeur expressive que nous sentirons dans les sons de ce mot. Ainsi qu' une image peut donner différentes impressions suivant les manières dont on la contemple (différentes illusions optiques qu' on cite dans la psychologie: les mêmes parties d'un dessein qui peuvent sembler creuses ou bombées), de même l'image de son d'une phrase peut avoir différents aspects suivant son sens.

БОГДАН М. СТЕВАНОВИЋ

О ПЕРИОДИЗАЦИЈИ СТАРЕ ГРЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Историја старе грчке књижевности, која се изучава на нашим универзитетима, захвата временски размак од преко тринаест векова, јер она почиње од онога момента када се појављују први познати песници (VIII в. пре н. е.) и траје све до почетка VI в. н. е. када античка грчка књижевност прелази у грчку средњовековну, византиску књижевност. Природно је да је у том дугом периоду она пролазила кроз разне фазе. То је књижевност робовласничког друштва, која у свом почетку пролази кроз друштвену формацију која претходи класној, а на свом крају залази у феудалну формацију. Сем тога треба имати у виду и то да се грчко робовласничко друштво разликује од робовласничког друштва на старом истоку[1]), с једне стране, и римског робовласничког друштва[2]), с друге стране.

Све до недавног доба периодизацији старе или античке грчке књижевности није се много поклањала пажња из разумљивих разлога. Буржоаски научници кад проучавају науку о књижевности не воде много рачуна о чињеници да је књижевност као један од видова идеолошке надградње у тесној вези са својом базом, с друштвеним бићем. Излагање историје књижевности, међутим, мора се обављати с обзиром на развитак друштва, на економске, политичке и културне промене, при чему не треба губити из вида ни то да развитак идеологије често заостаје од развитка производних снага које је одређују.[3])

---

[1]) Робовласничко друштво на старом истоку претставља посебни тип и оно показује нижи степен развитка него у Грчкој и Риму, са примитивним ропством и знатним остацима из родовског уређења.

[2]) Оно у доба процвата римске књижевности показује она својства (распад грађанског колектива, развитак индивидуалистичких тенденција, издвајање личности) која се у грчком робовласничком друштву почињу јављати тек у доба хеленизма.

[3]) Ту поставку нарочито лепо илуструје баш развитак старе грчке књижевности. У старије њено време видимо чињеницу да се идеологија свргнутог родовског племства још задржава у народу, мада је нова класа, робовласници, већ завладала. А књижевност из њене последње епохе, која у социјално-економском погледу значи почетак феудализма, има такву књижевност која претежно носи античко, паганско обележје.

Историчари књижевности до сада обично су делили историју старе грчке књижевности на два велика периода: класични (који уствари претставља грчку књижевност из доба формирања и цветања робовласничког друштва, које је истовремено и доба независности грчког народа) и покласични период (што претставља грчку књижевност из епохе опадања робовласничког друштва и веће или мање националне зависности[4]). Као границу између ова два периода неки узимају годину смрти Александра Великог (323),[5]) неки 320[6]), а неки чак 300 годину, као што чини М. Кроазе[7]).

Година Александрове смрти (323) или округло 320 година пре н. е. узимане су стога што је тада почело цветање нове атичке комедије. Међутим, било би најправилније узети као границу међу ова два велика периода годину 336 кад је Александар ступио на престо, јер од тада настају његова освајања и стварање хеленистичке културе, која јасно одудара од класичне грчке односно атичке културе. Што се пак тиче године 300, та сувише заокругљена цифра узета је као приближан термин када престаје „акме" грчке поезије, без обзира на друштвене формације, те је као таква још мање одржива.

Та два главна периода дељена су, опет, на по два доба, класични период на хеленско[8]) и атичко, а покласични на хеленистичко и римско доба. Прво доба класичног периода (грчка књижевност из епохе формирања робовласничког друштва) обично су доводили до краја VI века, тако да је атичко доба (књижевност из доба цветања робовласничке демократије) обухватало углавном V и IV век. Књижевност из првог доба има општегрчки карактер; у њеном развитку учествују поглавито Јонци, али и Еолци и Дорци. Тај општи карактер се види нарочито у VI веку. Међутим, ово доба,

---

[4]) Енглески научник Рајт прави изузетак у томе. Своје дело у коме проучава овај период он је назвао „Историја касније грчке књижевности" (F. A. Wright, A History of later greek literature, London, 1951, друго издање).

[5]) Тако чини Т. А. Синклер (T. A. Sinclair, A History of classical greek literature from Homer to Aristotle, II издање, 1949, в. стр. 3) где он узима погрешно годину 322 као годину Александрове смрти, док настављач овог дела, поменути Рајт, узима 323, тачну годину његове смрти за почетак новог периода.

[6]) Вилхелм Крист, Историја грчке књижевности, II 1, шесто изд., Минхен, 1920, (в. садржај). Исто тако Шмид—Штелин (Други део, прва свеска, чији наслов гласи: Покласични период грчке књижевности од 320 г. пре Христа до 100 г. после Христа, Минх. 1920).

[7]) Историја грчке књижевности, I том, четврто изд., Париз, 1928. Слично је радио и Авг. Мусић (Повјест грчке књижевности, I, Загреб, 1893, в. стр. 24), који доводи класични период до Александра Великог односно чак до 300 г. („по прилици до 300 г."). Исто тако и М. Ђурић (Историја хеленске књижевности, 1951, в. стр. 14).

[8]) М. Кроазе први период зове јонско-дорским (в. стр. 41 поменутог дела), а В. С. Сергејев у својој *Историји старе Грчке* (Москва, 1948) назива га раногрчким периодом (в. садржај).

као што ћемо видети ниже, показује доста разлика у књижевним формама.

Више неслагања има у подели грчке књижевности покласичног периода. По некима (В. Крист, Шмид—Штелин) хеленистичко доба траје све до краја I века н. е. Браћа Морис и Алфред Кроазе то доба, које они зову александриским периодом, простиру само на III и II век пре н. е. Ипак, доста научника (например, А. Мусић, М. Ђурић) ставља као међу између хеленистичког и римског доба грчке књижевности 30 годину пре н. е.[9]), када је последња грчка држава, Египат, потпала под римску власт, која је истовремено и важан датум у римској историји, јер тада почиње Августова влада или принципат, прва фаза римске империје.

Што се пак тиче краја старе грчке књижевности, већина аутора узима почетак VI века н. е., односно почетак владе цара Јустинијана. Неки узимају г. 527, кад је он ступио на престо (А. Мусић, В. Крист), неки 530 (Шмид—Штелин), а Синклер га чак доводи до краја Јустинијанове владе 565 г. не образлажући тај свој поступак. Али је свакако најправилније узети годину 529 (као што чини М. Ђурић, Б. В. Горнунг), када је Јустинијан затворио Платонову Академију у Атини и када су се последњи пагански филозофи отселили у Персију.

Готово сви испитивачи проучавали су класични период грчке књижевности ејдографски, тј. редом по књижевним врстама које су цветале у то време: прво епску поезију, онда лирску, па трагедију и комедију, затим прозне родове (историографију, филозофију, беседништво.[10])

Овом методу излагања могу се ставити замерке. Једна од њих је у томе што неки од ових родова захватају временски период од преко два века, за које се време развијају и друге врсте. Лирика, например, достиже свој врхунац у оно доба када настаје снажан развитак драме; па онда комедија, која ниче крајем VI века и траје до средине III века, када истовремено цветају и родови у прози. Истина, ако се гледа на време када поједине врсте достижу кулминацију свога развитка, онда се овакав начин излагања може бранити.

Такав метод применили су и совјетски писци 1946 г. у првој свесци *Историје грчке књижевности*. Уколико је мени познато нову, марксистичку периодизацију старе грчке књижевности нису још извршили ни совјетски класични филолози, мада су они значајне успехе постигли у марксистичкој обради науке о књижевности. Ни у *Историји античке књи*-

---

[9]) Синклер први период своје *Историје касније грчке књижевности* доводи до 31 г. када је била битка код Акцијума.

[10]) Извесну слабу тенденцију за отступањем од овога показују Кроазе, Синклер и Тронски, који се после излагања епске и лирске поезије у својим делима осврћу на почетак прозе пре него што ће прећи на драму.

жевности И. М. Тронског (Москва, 1946), ни у поменутој *Историји грчке књижевности* коју је саставио колектив аутора није примењен марксистички принцип поделе доследно и у потпуној мери, и поред многих позитивних особина којима се одликује њихов рад. Уџбеник Тронског сувише је сажет да би у њему могла доћи до изражаја пуна периодизација, а од другог дела изашле су само прве две свеске, али у њима је заступљен ејдографски метод излагања градива.[11])

Додуше у уводу прве свеске Б. В. Горнунг се осврнуо и на периодизацију, и ту неки његови периоди грчке књижевности онако како су изложени означавају допринос марксистичкој науци. Например прелазни период из античке, робовласничке у феудалну формацију, која захвата IV и V век. Али перидиозација класичног доба није добро разрађена, и неки његови периоди могу се подвргнути критици, као што је први, најстарији период грчке књижевности, који се, по њему, завршава с првом четвртином VII века и обухвата песничку делатност Хомера и Хесиода. Горнунг га назива архајским.

Тај термин, по мом мишљењу, није на свом месту. Израз „архајски" треба избегавати због тога што он, поред значења „стар", значи и „застарео", „неразвијен", „примитиван", а то се никако не може рећи за Хомерова дела. Термин „архајски период" Тронски чак употребљава за цело прво раздобље класичног периода, које се обично назива хеленским или раним грчким раздобљем и обухвата развој епа и лирике. Разуме се да је термин овде још неумеснији, јер се за творевине Архилоха, Сапфе, Пиндара и других еминентних лиричара не смеју употребљавати исти називи као и за још несавршена и неразвијена дела у грчком сликарству, вајарству и архитектури.

Подела грчке књижевности на два односно четири периода може задовољити само у оним историјама које нису опсежне. С обзиром на чињеницу да ови периоди садрже у себи знатне разлике било у самој књижевности било у њеној бази, а нешто и због тешкоћа да се поменути периоди одвоје, у обимнијим научним делима требало би тако извршити поделу да се добије још неколико периода.

Периодизација старе грчке књижевности, аналогно свакој другој периодизацији, морала би се руководити и одређивати према оним периодима развитка грчког друштва који су добили свој посебни одраз у књижевности као појави надградње. Држећи се тог начела, мислим да би било најбоље поделити проучавање историје старе грчке књижевности на ових девет периода или доба.

---

[11]) Друга свеска изашла је 1955 г. и у њој је приказана проза класичног периода (историја, филозофија, беседничка уметност).

Први период (најстарије доба), који досеже до 700 година отприлике јесте епоха када родовско уређење полако изумире, а ново класно друштво још није настало нити створена држава. Стога се на овај период може гледати као на време прелаза са претткласног друштва у вишем периоду варварства на прву класну формацију. Тада се сви песнички родови развијају усмено, и личност песника још не игра готово никакву улогу. Из овог периода очувани су само Хомерови епови *Илијада* и *Одисеја*. У новијој науци, додуше, постоји мишљење да су ова два дела добила свој дефинитивни облик тек у доба око 600 год. пре н. е. (уп. М. Будимир, *О Илијади и њеном песнику*, Београд, 1940, стр. 20), што ће рећи тек крајем другог периода ове овде изнете поделе. Међутим њихов епски језик, у старојонском дијалекту с еолизмима, целокупна њихова епска техника, а још више друштво које оне одражавају доказују да је њихово формирање много старијег датума. Нема сумње да су елементи ова два ванредна епа постали на неколико векова пре њиховог коначног обликовања које је дошло до нас.

Други период (доба формирања робовласничког друштва) обележава настајање робовласничког начина производње у околностима распадања старих родовских односа. То је период жестоких класних борби од почетка VII века до 560 године, од првих познатих песника до Писистратове владе. Карактеристике овог живог доба су развој лирике готово у свим њеним видовима, као и уметничког спева, и појава песника као личности. Главне књижевне фигуре су Хесиод, Архилох, Тиртеј, Алкман, Алкеј, Сапфа, Солон. Хесиодов дидактички спев *Дела и дани*, Архилохове песме и дела других лиричара, чија појава обележава почетак овог периода, носе несумњиве знаке индивидуалног уметничког стваралаштва, које се јасно разликује од народне поезије. Јер Хомерови спевови по својој суштини су народна поезија не само с обзиром на своју садржину него делимице и с обзиром на своју форму. Архилох, који је био у напону свога стварања око 650 године, већ преиначава херојски идеал епске поезије и заузима према њему ироничан став.

Трећи период (доба учвршћења робовласничког поретка и победе робовласничке демократије) траје од 560 до 460 године, од Писистрата до Перикла. Овај период карактерише цветање хорске лирике и афирмирање драме с једне стране, а с друге стране зачеци књижевности у прози. Главни књижевни претставници су Симонид, Пиндар, Бакхилид, Епихармо, Есхил, Хекатеј, као и заостали песници ранијих врста: Теогнид, Хипонакт, Анакреонт. У ово доба књижевност се још служи јонским наречјем, али се нарочито истиче дорско и појављује атичко, тако да цео период има прелазно и општегрчко обележје. Да би нам прелазност овог периода

била јаснија, навешћу још ово. Главни претставник сицилијанске комедије, Епихармо, ма да су му дела била мала по обиму, ипак је био значајан драмски стваралац. Типови у његовим делима, као што је паразит у *Нади* или *Богатству* или простак у истоименој комедији, обележавају значајан ступањ у развоју типичног. Што се тиче Есхила, он и поред све своје генијалности, још претставља прелазне етапе у развоју трагедије, која се појављује 534 г. и коју ће усавршити тек Софокле. Формално несавршенство карактерише већину његових очуваних дела, не само *Хикетиде* и *Персијанце* него и *Седморицу против Тебе* и *Окованог Прометеја*. Тај недостатак савладала је тек његова трилогија *Орестија*. али она је настала тек у доба када се завршава овај период,

Четврти период (доба цветања робовласничке демократије, од 460 до 403 г. приближно) праћен је тријумфалним развојем драме, трагедије као и комедије, успоном историографије и појавом софиста. Главни аутори су Софокле, Еурипид, Аристофан, Херодот и Тукидид. Овај период истовремено означава први део атичког раздобља, златног доба грчке књижевности. У књижевности овог доба још се не испољава тежња ка реторичности, која ће се у идућем периоду већ појављивати.

Пети период (криза грчке античке демократије), који захвата размак од 403 до 336 године, од краја пелопонеског рата до Александровог ступања на престо, обележен је процватом прозе, нарочито филозофије и беседништва, с најзначајнијим писцима Лисијом, Исократом, Платоном, Аристотелом и Демостеном. Поезија, претстављена средњом атичком комедијом, од споредног је значаја у односу на прозне родове.

Шести период (доба губљења политичке независности и стварања великих монархија) је прелазна карика са класичног у покласично доба, период процвата хеленистичке културе. Он траје од почетка владе Александра Македонског до средине III века (отприлике 336—250), а неки га продужују до краја III века.[12]) У овом раздобљу боре се као центри о првенство Атина и Александрија и настаје у извесној мери препород поезије. Раздобље је испуњено плодоносном делатношћу нове атичке комедије. Тада су стварали песници Филета, Теокрит и Калимах и родила се дијатриба, нов књижевни род, који је основао киничар Бион.

---

[12]) Тако, например, Б. В. Сергејев односи процват хеленистичке културе на прво време хеленизма (IV и III век), јер по њему од II века се већ осећа слабљење научне и уметничке делатности (в. стр. 453 поменутог дела). Немачки класични филозофи Крист — Шмид — Штелин овај период доводе до 146 г. пре н. е., што није оправдано, јер грчка поезија у првој половини II века већ пресушује, премда проза још показује неколико значајних имена.

На александриске песнике треба гледати као на талентоване ствараоце и у погледу увођења нових књижевних врста и у погледу структуре и форме песме. На пример, тада се појављују Фалеков једанаестерац, Асклепијадови и други стихови, којима ће се доцније много служити римски песници. У то време су живели велики филозофи Епикур и Теофраст, који је значајан и по својој збирци друштвених типова *Карактери*, а поред стваралачке активности перипатетичара формиране су две нове филозофске школе, Епикурова и стоичка.

Седми период (хеленистичко или александриско доба), од 250 до 30 године. То је доба слабљења хеленистичких држава и њиховог потпадања под римску власт, период стагнације и опадања уметничког стваралаштва, када у књижевности преовлађују научне тенденције. Из овог периода познат је само један велики писац, Полибије. Крај овог и почетак следећег периода нису оштро обележени у књижевном погледу али политички јесу: то је, као што сам поменуо, крај независности грчких земаља и почетак принципата или прелаза на царство у великој римској држави.

Осми период (римско доба) епоха је коегзистенције у истој држави Грка и Римљана и њихових књижевности. Период обухвата I—III век, тачније речено он траје од краја I века пре н. е. до почетка IV века н. е. Овај период је обојен и даље цртама хеленизма, али он показује и своје посебне карактеристике (колонат, хришћанство). Књижевност од краја I до почетка III века показује донекле успон, препород неких прозних родова. Тада су стварали Плутарх и Лукијан, тада се појавио антички роман и друга важнија дела.

Девети период (позна антика) захвата IV и V век, тачније раздобље од цара Константина до цара Јустинијана.[13]) То је прелазна епоха из старог века у средњи век. У њој већ настаје феудализација античког друштва кад је његове темеље поткопала револуција робова и варвара. У IV веку нарочито су активни хришћански писци, али у књижевности ипак још преовладавају дух паганства и античке књижевне традиције.

То би били периоди старе грчке књижевности. Истина, морамо бити свесни тога да готово свака подела и класификација мора имати веће или мање недостатке. Приметиће се, можда, да неки од ових периода носе прелазан, нехомоген карактер и да зато ни они нису на свом месту. Али ја ипак држим да је оваква периодизација свакако правилнија и научнија него ејдографско излагање, премда је оно нешто једноставније и лакше за студенте.

---

[13]) Боље је узети за почетак 313 годину, када је Константин издао милански едикт, по коме је дата слобода хришћанима, као што то чини Синклер, него 330 год., када је он основао Цариград, као што ради М. Ђурић, јер хришћанство игра велику улогу у ово доба.

B. M. Stevanovitch

SUR LA PÉRIODISATION DE LA LITTÉRATURE GRECQUE ANCIENNE

RÉSUMÉ

L'auteur critique les historiens de la littérature grecque ancienne de n'avoir pas fait bien la périodisation de celle-ci. Cette périodisation n'est pas tout à fait satisfaisante même chez les savants plus nouveaux. La méthode eidographique d'exposition qu'on applique jusqu'à présent, selon l'auteur, est surannée et nonmarxiste.

Aussi l'auteur met sous sa critique le terme „la période archaïque", avec lequel quelques savants dénotent la première partie de l'époque classique de la littérature grecque ancienne, car „arcaïque" veut dire non seulement „vieille" mais aussi „surannée, „primitive", ce qu'on ne peut pas dire nullement pour *l'Iliade*, *l'Odyssée*, pour les oeuvres d'Archiloque, de Sapho, de Pindare.

En considération que la littérature grecque ancienne embrasse une durée de plus de 13 siècles (environ du VIII s. jusqu'à l'an 529 de notre ère) et qu'elle est passée à travers des phases différentes, l'auteur insiste sur un nouveau partage de 9 périodes suivantes.

La première période (la plus ancienne époque, environ jusqu'à l'année 700) désigne une transition du communisme primitif (plus haut stade du barbarisme) à la première formation de classe. Dans ce temps tous les genres poétiques se développent oralement, la personne du poète ne joue pas encore un rôle important. De cette période ne sont conservés que les poèmes d'Homère.

La deuxième période (l'âge de formation de la société des propriétaires d'esclaves) est la période des combats violents des classes (du début du VII siècle à l'année 560). Cette période est caractérisée par le développement de la poésie lyrique dans toutes ses formes et du poème artistique et par l'apparition du poète comme l'individu. Les principales figures littéraires sont Hésiode, Archiloque, Tyrtée, Alcman, Alcée, Sapho, Solon.

La troisième période (l'époque de consolidation de l'ordre des propriétaires d'esclaves et de triomphe de la démocratie de ceux-ci) renferme l'espace de Pisistrate à Périclès (560—460) et est caractérisée par la floraison de la lyrique chorale, la formation du drame et les débuts de la prose. La littérature porte des signes de transition; en même temps elle est création des Ioniens et des Doriens. Les principaux noms litéraires sont Simonide, Pindare, Bacchylide, Épicharme, Eschyle Hécatée.

La quatrième période (l'époque de floraison de la démocratie des propriétaires d'esclaves, approximativement de 460—403) est accompagnée par un développement triomphal du drame, de la tragédie ainsi que de la comédie, par un épanouissement de l'histoire. Les principaux écrivains sont Sophocle, Euripide, Aristophane, Hérodote et Thucydide.

La cinquième période (403—336) est dénotée par la crise de la démocratie des propriétaires d'esclaves et caractérisée en littérature par une floraison éblouissante de la prose, surtout de la philosophie et de l'éloquence. Les grands noms sont ceux de Platon, d'Aristote, de Démosthène.

La sixième période, elle aussi, fait une transition de l'époque classique à époque postclassique. C'est en même temps l'âge de floraison de la civilisation hellénistique (de 336—250 environ) ou les centres littéraires Athènes et Alexandrie se disputent la primauté. A cette époque fleurit la comédie attique dite nouvelle; alors créent Théocrite, Callimaque, Épicure, les péripatéticiens.

La septième période, c'est l'âge hellénistique ou alexandrin proprement dit, une époque de stagnation et de décadence avec prépondérance des tendances érudites en littérature, qui dure de l'année 250 à l'année 30 avant notre ère.

La huitième période (l'époque romaine) embrasse principalement les trois premiers siècles de notre ère. Elle est encore empreinte par des traits de l'hellénisme, mais donne ses propres spécificités. Au II siècle même la littérature grecque manifeste une certaine élévation, un renouvellement des genres en prose (Plutarque, Lucien, roman).

Enfin, *la neuvième période (l'antiquité basse)* qui comprend le IV et le V siècles. C'est un temps de transition de l'âge ancien à l'âge moyen. A cette période commence la féodalisation de la société antique, mais dans la littérature prédominent tout de même des traditions anciennes.

La *troisième période*, c'est l'âge hellénistique ou alexandrin proprement dit, une époque de stagnation et de décadence avec prépondérance des tendances érudites, ou [illegible], qui va de l'année 300 à l'année 30 avant notre ère.

La *quatrième période* (époque romaine) embrasse principalement les trois premiers siècles de notre ère. Elle est encore imprégnée par des traits de l'hellénisme, mais donne ses propres spécificités. Au II siècle même la littérature grecque manifeste une certaine élévation, un renouvellement des genres, en prose (Plutarque, Lucien, [illegible]).

Enfin, la *cinquième période* (époque romaine) comprend le IV et le V siècles. C'est un temps de transition de l'âge ancien à l'âge moyen. À cette période commence la féodalisation de la société antique, mais dans la littérature prédominent [illegible] des traditions anciennes.

БРАНИСЛАВ РУСИЋ

НИКУЛИЧ

НАПОМЕНА

За неколико дана јула 1954 смо мој тадашњи ученик и сарадник у „Фолклорном институту“ у Скопљу Миодраг Хаџи-Ристић и ја, са срествима те установе, етнолошки проучавали Никулич, једино македонско село које је у оквиру природних граница земљишта у сливу Дојранскога Језера остало у Југославији. Хаџи-Ристић је скупљао грађу о обичајима око рођења, склапања брака и смрти, а ја о етничкој прошлости села, животу, особинама и о обичајима уз празнике у току године. На основи најизразитијих података из своје грађе и из објављених бележака ранијих писаца сам утврдио да стариначко становништво македонско око Језера преставља засебну етничку целину, али и да је животом, обичајима и говором много сродно са народом на западу, у оквиру већега дела Бојмије, која је обухватала насеља око Валандова и Ђевђелије, затим на југу, у селима према Кукушу, а најзад делом и на истоку, са местима у Пољу око Бутковскога Језера[1]. Овом приликом објављујем само део своје грађе, који се односи на прошлост, живот и неке данашње одлике Никуличана („Никул'ча̀не“), — а други пут, када Хаџи-Ристић и ја допунимо своје досадашње податке, појавиће се празнични и животни обичаји.

*

ПРЕДЕО

Никулич се налази у природној предеоној целини која је за време турске владавине добила име „Đöl-baš“ (глава језера, извориште језерско), па је код Македонаца до данас остала позната у говорном облику као „Ђолба̀ш“[2]. У време између 1923 и 1924 године је предео забележен као „Гелбашан“[3], али је нетачно означено његово пространство. Старији македонски назив те земљишне целине око Језера је био „Поле“ или „Горно Поле“, али је под утицајем дуге употребе турскога „Ђолбаш“ данас изобичајен.

Ђолбаш преставља малу и неправилну котлину у сливу Дојранскога Језера. Цела водена и копнена површина с

ободом је потолина која је настала од раседа[4]. Највећи број вода се у њ слива са североистока, са падина Беласице. Међу њима је најзнатнија Коџа-Сују (Голема или Брешка, Брешка Река). Једино она тече и за најсушнијих лета. Западно од ње је мала Аканџали-Дере (аканџалиски поток). Остале су незнатне и набујају само за влажних годишњих доба. Граница Ђолбаша се пружа по развођу са сливовима околних потока и река: на југу са Ђол-Ајаком или Ђолајом, на западу са Чинарли-Деретом и Козлу-Деретом (Бојмија-Деретом или Анском Реком), на северу са Струмицом, на истоку и југоистоку са Бутковском Реком и Спанцом, десном саставницом Галика. Граница је природна и скоро свуд унаоколо јасна. На југу почиње од Споменика изгинулих савезника (238 метара над морем) и иде на запад гребеном Мечека или Кара-Баалије („Кара Баалиј") преко Крста до Далкилина, а потом на север више Ливадице и источно од негдашњих села Воловеца и Кара-Оглара и преко Раскрснице (где се укрштају путови) и Ђуранђе избија на Боску или Боскију (720). Одатле иде најпре на североисток преко Пазарли-Корана до Карауле (691), а затим се према северу и североистоку пење на врх Беласице крај Аџи-Бунара (1473). Са тога се места планинским гребеном пружа на исток до врха Семер-Кајасија (1874) и чини северну границу. На истоку се потом спушта побрђем и плавином између села Свете Петке на западу и Палмиша на истоку и досеже до Дова-Тепета на југу. Одатле настаје југоисточна граница, која се по кривудавим гребеном Карадага (западног огранка Круше) пружа до источно од Патароса и даље везује са Спомеником. Граница Ђолбаша преставља површину сличну трапезу с угнутом горњом страном, али чије је лежиште за око четрдесет и пет степена одигнуто и наслоњено на леви доњи угао. У том углу је, у дну ускога појаса, Дојранско Језеро или „Ђол". Северно и источно, а највише североисточно од Језера се шири равница, која се благо пење до подножја планина и превоја. То је „Поле" или „Горно Поле" (за разлику од „Долнога Полета", које је на југу, око средњега тока Ђол-Ајака, тојест од Килиндира према Кукушу). То име сведочи да је „Ђолбаш" новија ознака за подручје које је имало словенски (македонски) назив. Ђолбаш се на три стране, преко благих повија, везује са суседним пределима: на западу са старом Бојмијом помоћу два колска пута другога реда (према Валандову и Ђевђелији), на југу са Доњим Пољем (ка Кукушу), и на северу са Пољем Бутковским. Други и трећи предео везују железничка пруга између Солуна и Сереза и сеоски путови, који се рачвају и према западу.

У Ђолбашу је до Балканскога рата (1912 до 1913) било тридесет и два насеља. Скоро свима њима и још некима је

привредно и управно средиште био Дојран, градић са преко 6780 становника[5]. Православним Македонцима су била насељена само Иђимци или Еђимци[6], Никулич, Дорбалија („Дорбалиј" или „Дурбалиј"), Димонци и Патарос; Читацима (мухамеданским Македонцима) оба дела Горбасова или Гарбасова (Долно и Горно; негде је записано и као „Горбали" или „Гарбали"[7]); мешовитим становништвом (са православним Македонцима и мухамеданским Турцима, кашто и са другим народностима) Дојран (имао и Цигане и Јевреје), Сурлово или Сурљово, Попово, Брест, Рабово, Света Петка, Ђевшеклија, Аканџалија („Канџалиј"; имала и мало Цигана), Карлоба(сија) и Асанлија, а у осталих петнаест су живели Турци[8]. Највећа села су тада била читачко Горбасово и мешовито (али претежно македонско) Аканџалија. После Ослобођења од Турака и одређивања државне границе, тадашњој Србији је припао мањи део Ђолбаша, али већа половина Дојранскога Језера, са пет насеља: са Дојраном (на месту данашњега Старога Дојрана), Асанлијом, Пазарлијом, Иђимцима (сва три у рушевинама[9]) и Никуличем. Наскоро потом и у току Првога светскога рата нестало је остатака Асанлије, Пазарлије и Иђимаца, променила су своја стара места Дојран и Никулич; а од тога времена до најновијих дана створено је ново досељеничко српскохрватско село Сретеново на јужној обали Језера и летовалиште Дојран на рашчишћеним рушевинама старога Дојрана (видети приложени цртеж предела).

*

СЕОСКО ПОДРУЧЈЕ

Земљишно подручје Никулича захвата простор између потеса Дојрана (Новог) на југозападу, Органџалије и Бајрамобасије на северозападу, и Кара-Пазарлије и Дорбалије на истоку (али се завршава границом између Југославије и Грчке), а на југу се пружа до Језера („до Ђоло"). Сеоска međa („санӑр") везује места с именима Ковȁчов'та Кәшта, Карȁ Даш, Фандаклә Дерȅ, Топ Брстѝги, Дѝмово Бȁрдо, Гаврина Скала, Дзердзелѝ Таш, Јумрȕ Дȁш, Кукла, Домуз Дерȅ, Џевизѝ Дерȅ, Еелена Полȅна, Бугȁрцки Гробишта (ратно гробље), Нишȁно. У оквиру тога појаса су њиве, ливаде, пашњаци („мерȁ"), мочваре са трском, голети и површине са проређеном шумом на местима која се зову Đörlük, Иђѝмци или Еђѝмци (негдашње село македонско јужно од Органџалије и западно од Никулича; сад оранице и рудине), Гладно Поле, Бидѝрца, Горнѝчките, Петрева Река, Жел'кȁрник, Сургȕн, Пеливȁнка, Аџолка, Бејлѝк (ливаде), Чутура, Ћирмидȁрка, Ветки Лȍишта (крај Језера), Ташлȁци, Попȍвска Река (по вису Поповнику, са кога долази), Манастѝриште, Манастѝрска Река, Ђупцки Гробишта (има трагова, камења).

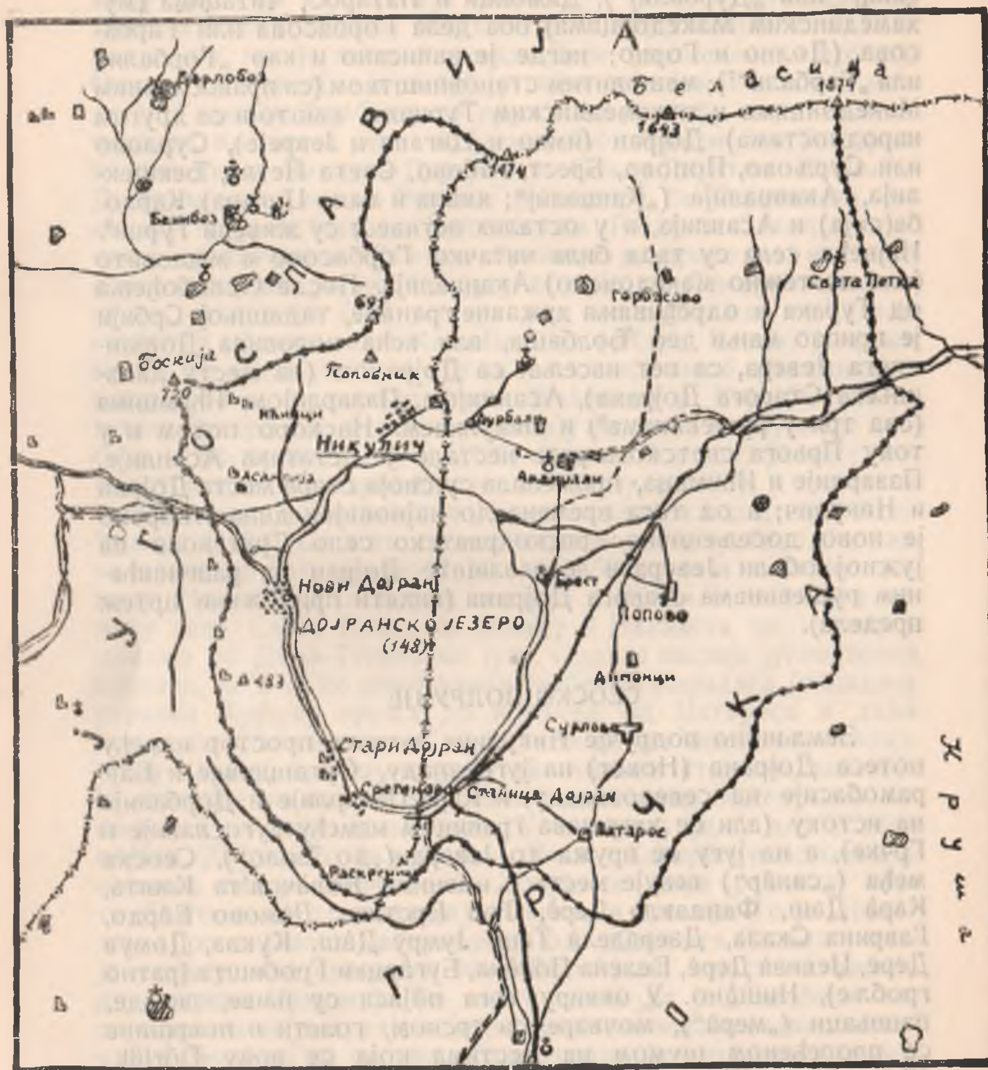

Граница Ђолбаша (Горњега Поља „Горно Поле")

5 4 3 2 1 0 5 км.

По потесима и мањим местима Никулича је тло планинско и неравно према северу и северозападу (тојест по странама Беласице и њених југозападних огранака), а ниско, песковито и блатњаво на супротним странама. Високи делови земљишта су састављени од старијих „кристаластих шкриљаца, гранита и серпентина"[10], а на западној страни се јавља и модрикасти кречњак и мрамор[11]. Они су обрасли ретком и ниском храстовом шумом („габер" и „прнар") и смрчом, а крај Језера врбом, трском и другим растињем плитких и муљевитих вода. У сеоском подручју успевају жито и разне биљке за предење конца. Има и многих воћака. По високим планинским деловима живи многа ситна и крупна дивљач. Од домаћих животиња се могу видети и биволи. Језеро је богато птицама и рибама[12].

Кроз никуличко подручје пролази неколико сеоских путова у свима правцима, али су најбоље везе према западу и југу са колским путом другога реда који спаја Дојран са Валандовом и Ђевђелијом. Због границе, према Грчкој је прекинут саобраћај с истоком и једним делом југа.

ПОДНЕБЉЕ

Никулич и његово подручје је, као и цео предео, заштићен са севера високом Беласицом, са југоистока нижим Карадагом, и са запада осредњим планинским оградама, па је зато и поднебље благо. Због отворености на југу, у Ђолбаш продире измењена средоземна струја[13]. Лети су дани прилично сушни и топли, а ноћи се освежавају поветарцима са планина и Језера. Зими је снег ретка појава; ако падне, није већи од висине шаке, а задржава се највише један дан. Дуже остаје само на височима Беласице. Њега доноси северни или „стари ветар", који дува према Језеру, у косом паду. Зими може да буде прилично јак и да заледи ивицу Језера. Лети је свеж, користан за усеве и не траје дуго[14]. Често доноси и пљусак. Са Језера, тојест са југа дува топли и кишни „лимба̀т". Са Карадага (југоистока) се јавља свежији „бала̀шки ветар", који зими доноси кишу. Ако се далеко према југу појаве над видиком „греди-греди облаци надмор'то", за три до четири дана ће окишати. Са запада дува јаки „варда̀рцки ветар". Других ветрова над Никуличем нема[15].

ИМЕ СЕЛА

Мештани и њихови суседи Дојранци изговарају име села „Никули̏ч". Пред крај XIX века је записано под именом „Николичъ"[16]. У том облику се јавља у једној немачкој карти из времена Првога светскога рата и у попису насеља

од 1951 године[17]. Пре тога се помиње као „Никулић (Николич)“[18]. У годинама 1895 и 1925 до пре краткога времена се бележило као „Николић“[19]. Објављено је мишљење да је Никулич („Николич“) некада носио име „Николица“, па је под утицајем турског изговора добио свој данашњи облик[20]. О томе старијем имену Никуличани („Никул'ча̀не“) никада нису чули нити су наследили предање; они кажу да је њихово село прозвано по некоме Николи. Тако мисли и један истраживач порекла назива, али га повезује с именима која су настала са наставком „ић“[21].

СЕЛО

По предању, стари Никулич је био основан више данашњих кућа, на месту око Танове Чешме. Ту је био засељен на негдашњем старијем насењу на Манастиришту, где се још налазе или откривају ћупови који могу да приме око двеста килограма жита, и разни предмети за домаћинство: пршљенови за вретена („прслени“), жрвњеви („ра̀шници“ или „камен“), плоче од пекара, и неке израђевине од мрамора[22]. На томе је месту некада био Манастир Светога Ђорђа, који се одавна „затрупал“. Данас су тамо њиве и друге оранице (већином „одрине“ од лоза), али се приликом обрађивања земље откривају основе зидова. Пре много векова се са тога места преселиле куће Никулича на простор североисточно од данашњега села, у близини границе. После Балканскога рата и разграничења са Грчком, Никулич је остао скоро на самој граници. Стога се одмах почео пресељавати западније, на данашње место. За време Првога светскога рата је око новога насеља било поприште између Бугара и Немаца на једној страни и Срба и савезника на другој, када су биле погођене танадима многе куће (јула 1916[23]), па је становништво избегло у Струмицу и њена села. Тада је савезничка војска оштетила више од пола села. На неколико година по свршетку борбе се село коначно преместило: власници су односили део грађе за своје нове домове, преостале куће крај границе су напустили и изложили рушењу од временских непогода. На староме месту је била и давнашња Црква Светога Николе са мраморним стубовима. Сада се још виде остаци од зидова и основа. Око њих је гробље у које се закопавају и данашњи Никуличани.

Источно од Никулича, на самој граници, тече мали поток Саата Река, са које се наводњавају њиве под кукурузом. У близини је и Стара Река, на којој за време веће воде раде две воденице. Кроза село тече за влажних месеца поток Манастирска Река. Никуличани се за пиће и домаће потребе служе добром и јаком водом са Горне Чешме и са

слабијом али сталном са Гајдаџијеве Чешме. Данашње село је подигнуто на завршетку планинске падине Беласице, на месту одакле почиње равница, на висини од око 210 метара над морем или 62 метра над површином Дојранскога Језера и северно од њега. Окренуто је југу, ка Језеру. Не дели се на крајеве. Између кућа су обични сеоски пролази. Има основну школу, задружно складиште са продавницом и две пекаре. Бориште је око школе, а преко дана код продавнице.

КУЋЕ И ПОКУЋАНСТВО

Старе куће у доскорашњем, напуштеном Никуличу су биле сличне неким домовима који су били саграђени првих година по пресељавању на данашње место. И на старом и на новом положају су биле подигнуте наблизу једна до друге, са двориштем осредње величине и тесним, кривудавим пролазима. Од средине XIX века до најновијих дана су им куће градили зидари „од Дебар", тојест Торбеши (мухамедански Македонци) из Жупе, особито из села Житинана, од којих се неки од 1925 до 1934 са својим породицама настанили у Чаушлији, западно од виса Боске (Боскије), на споредноме путу од Дојрана према Валандову. Те пређашње куће су биле са зидовима од меснога камења и ојачане дрвеним појасима. Одликовале су се малом висином и великом дужином и ширином („на три дир'ци", греде). Имале су само једно оделење. На једној страни од улазних врата је био мало уздигнути „горни крај", а на другој, нижој, „долни крај". Први је служио за људе, други за стоку. Између оба дела је могла бити и положена греда преко две до три сохе по имену „софа", која је спречавала „да се качат телците". На горњем крају, уза саму средину зида ширине, било је „огнѝште", крај кога је обавезно стајао железни преклад („пиристѝја"), а над њим испуштени дозидак који се звао „баарѐнце" (мали камин) и служио за остављање светиљке, луча и других ситница. Око огњишта су била три „ка̏тишта": „долни", „горни" и „средни ка̏т" за спавање женских лица, мушкараца и деце. Изнад огњишта је на слемену крова био отвор за дим („баџа"). На супротној страни крова, над зидом дела за стоку, била је још једна баџа. Усправне, положене и косе греде кровне мреже су биле без таванице. Кров је био покривен трском или ражаном сламом („ржанѝца"). Око ње је било двориште, већином отворено или ограђено прућем, трњем или камењем, са гумном на равноме крају, и, на супротној страни од главног улаза, мала градина или врт. То је била „ветка кәшта" на староме селу, до Балканскога рата. Њима су биле једнаке и многе прве куће на новоме данашњем месту све до

1916, али се само један мали број задржао још и сад. Скоро све куће које су подигнуте после Првога светскога рата имају другојачи облик, мада су се у двору и окућници одржали неки стари делови грађевина.

Нове куће су састављене од приземља и спрата. Њихови зидови су од камења, са појасима, а кров је под домаћим вадастим црепом („ћир'мѝди"). Из дворишта („двор") се у доњи спрат улази најпре у „трем" или „одник". Он је врло често и отворен, дуг колико и кућа а широк око четири корака, тојест под подом горњега спрата, који се ту ослања на неколико јачих усправних греда. Одатле је на једној страни „одаја" за боравак у току зиме, а на другој стаја („аәр") за товарну стоку. Сва одељења у приземљу имају под од заравњене земље и до два прозора или отвора са поклопцима дрвеним. Уместо одељења за домаће животиње може бити и „изба" за држање намирница и покућанства: пшенице („чинѝца"), кукуруза („чинѝчка"), граха („фасу̏л'"), „брашна" за мешење и посипање („посѝп"), масти („мас"), маслаца домаћег („масло"), сира („сирене"), „урде"; затим разних сита („сито" има свилену, „копрѝнену" мрежу, за прављење бељега пшеничнога хлеба или за питу, — а „чѐстина" има жичану мрежу) и решета („решѐто" има мање, а „дрмо̀н" шире или дугачке рупе), предмета за мешење („копа̀на", која је од једног издубеног дрвета; „ла̀вор од џинго", од емајлиранога плеха, замењује копању; дрвена „синѝја" са ногама, „крг сос пашка", тојест са дршком; „сукало"), за печење (црепуља или „по̏дница" и „вршнѝк"), чување воде (дрвена полица за „стомни" и „барда̀ци", по имену „стомна̀рник": „јув него са сто̀мните и барда̀ц'те"), за млевење или дробљење (камени жрвањ или „ра̏шници за сол', ба̏лгу̏р"), за бућкање киселога млека и добијање маслаца и млаћенице или „матница", од које се кувањем добија урда („бу̏тим сос чурѝло"), или прибора за јело („лајча̀рник" од дрвета за „лажѝци" и „бунѐли" или виљушке), и разних судова („са̏дове", например „тава" за пржење, и других од бакра, као што је шири лончић за прихватање растопљене масти када се меси пита, по имену „тас"). — На горњи спрат се такође иде непосредно из дворишта, преко косих стуба („скала"), и улази се најпре на „балко̀н", а са њега одмах на отворени простор под кровом, налик на ограђени чардак, који се зове именом „пола̀та" или „пула̀та". Тај део има под од дасака и служи за летње радове, одмарање и спавање за топлих месеца. Балкон и полата имају ограду од густих окомитих гредица преко којих је, до средине човечијега раста, низ повезаних греда. На једноме крају полате се често додаје и дрвени умиваоник. На другоме њену делу се чувају крупнији предмети за рад и за смештај одела. Ту је на првоме месту „разбој", који има ове главне де-

лове: „кросно предно и дза̀дно" (оба вратила), „нога̀л'ки" (подношке), „ни̏штол'ки" које се држе на виљушкама са котурићем („гугу̀вки сос скрипчи̏на"), „брдила", и „софа̀л'ка" (њено дрвце „сос цев'та" држи од испадања „перце"). Крај њега стоје „рода̀н" (чекрк), „мотови̏лка" и „врте̏шка" за навијање пређе. Близу њих су „санда̀ци" и „ковчези за руби" (други су оковани гвожђем и мањи од првих). Преко њих стоје постељне ствари. Када се људи спремају за ноћни одмор, најпре простиру „ругузи̏на" од ражане сламе, затим „дибиди̏на" (крпару) или „дишек уд вәлна", а покривају се „сос јорга̀н". После спавања те постељне ствари оставе неко време пребачене преко ограде полате. Цео простор над полатом је без таванице („таван"), па се види део кровне мреже („чатма"), која је од положених, косих и усправних греда („греди и папа̀зи"). Са полате се лево и десно улази у две „ода̀је" са подом и таваницом од дасака. То су одељења за госте и за живот упролеће или ујесен. У једном од њих се тада спрема и јело. У њима су по два прозора на страни полате или кашто још по један на зиду кућне ширине. Кров („покри̏ва") је под домаћим вадастим црепом. До такве куће на спрат је са једне стране, уза зид ширине, прилепљена „пи̏чала", одељење од ниских камених зидова са кровом од трске, и служи само за готовљење јела. До ње се наставља „поја̀та" или „пуја̀та" за крупну стоку („за едри добици"). Уз њу је често и трећи додатак од исте

Кућа у Никуличу са „полатом". До ње је „пичала".

грађе и једнаке висине с именом „сајва̀н" (видети приложени снимак). Он може бити и одвојена зградица, а над основом од камења кашто има зид од испреплетена пруђа премазан блатом („плѐто уд сајва̀но је ма̀чкан сос прс"), који се држи за дебеле греде. Један мањи део његов, обично на страни ширине, отворен је и под кровом, па се у томе заклону чувају од сунца и кише кола и ратарске справе: „дикел", „копач", „мотѝка за афијо̀н и пипѐрки", „рало и бојндру̀к" (јарам), „бра̀на", „дрл'а̀ч за граму̀лите да сока̀пе", срп, „тара̀к", „лопа̀та", „јава" за вејање жита. У затвореном делу се чува ситна стока. Преко положених греда се држи сено и слама, одвојено једно од друге плотом. Ако у дворишту („јув дворо") има посебан простор ограђен ниским плотом и без крова по имену „трло", тада сајван служи за чување намирница и предмета домаћинства, али не и за зимницу, као изба. На најравнијем делу дворишта је „гу̀мно", а негде у прикрајку обично „амбар" за жито, који је од дасака и покривен тршчаним кровом. Крај њега је и „кош" од пруђа, такође под трском, за кукуруз. Има и кокошињац („ка̀тна") од пруђа или дашчица и свињац („кочина") од дасака, уздигнут од земље сохама, заштићен кровом од трске. Негде иза куће или крај зграда за стоку је и „ћенѐф" или „нужнѝк". Ту је често и ограђена „башча за китки" (градина за цвеће и поврће). Кашто се виђа и сено зденуто у „ку̀па". Врт и двориште се ограђује плотом („сос плет") или пободеним и прикованим гредицама и дашчицама („леса"). Плетом се зове и ограда од бодљикавих жица које су заостале од времена рата. Ако је леса од трске, каже се да је од „пардѝји". Над улазом у кућу се често види и сеница од винове лозе („одрина"), а по ивици дроришта и разне воћке.

СТАНОВНИШТВО

Становништво Никулича се може пратити од друге половине прошлога века на основи казивања најстаријих људи[24] и неких бележака путника. Априла 1893 је „Николич" имао тридесет кућа[25]. Пред крај прошлога века је у њему живело 160 хришћанских Македонаца[26]. Средином марта 1953 је у њему било 321 (152 мушкарца и 169 женских лица), а јула 1954 се број попео на 346 (164 мушка и 182 женска члана) православних Македонаца, окупљених у 27 родова или породица са 53 домаћинства (куће). Према негдашњој цркви у најстаријем Никуличу, сељани су сви славили Ђурђевдан а преслављали Митровдан (прво је „панаћир", а потом „курба̀н").

Старинци. — *Гајдаџијовци* (имају 2 куће, старији славе Ђурђевдан; име су добили по томе што је дед данашњих

домаћина свирао у гајде), — *Заовци* (1, Ђурђевдан), — *Анушовци* (3, Ђурђевдан), — *Ћосовци* (1, Ђурђевдан; неки њихов предак је био без браде и бркова; један члан рода се посинио од Терзијоваца), — *Петковци* (2, Ђурђевдан), — *Мутафчији* или Јанкуловци (1, Ђурђевдан; правили тканине од кострети, тојест „мутави"), — *Туневци* (3, Ђурђевдан), — и *Солаковци* (2, Ђурђевдан). — Стариначке родове су продужили *Ичовци* или Баклав(а)џијовци (2, Ђурђевдан; Ристо Баклавџија, отац данашњега Таша од 65 година се призетио код старинаца Ичоваца, који су изумрли, око 1890 године из негдашње Карлобасије источно од Дојранскога Језера[27]), — и *Ратишливци* или Kӱčӱk-Доневци (1, Ђурђевдан; друго име су добили и данас одржали по Донету ниском који се око 1904 призетио из суседног опустелога села Дорбалије на грчкој страни).

Досељеници. — *Рушковци* (2, Ђурђевдан) су око 1860 дошли из Собара југоисточно од Валандова на бегово имање (прешао Мито Рушко, прадед данашњега Пандета од 35 година). Једна њихова кућа има призећена човека од Ласоваца. — *Чобан-Тошови* (1, Светог Атанасија) су се око 1874 иселили из суседне Дорбалије (дошао пастир Тошо, дед данашњега Стојчета од 50 година). — *Марин-Ил'овци* (1, Ђурђевдан) су око 1880 избегли из оближње разрушене Асанлије, југозападно од Никулича (дошао Гопе, дед данашњега Риста од 35 година, са својом мајком Маром, по којој се делом и зову). — *Дзановци* (3, Ђурђевдан) су се око 1894 иселили из опустелих Иќимаца, западно од Никулича. — *Кантуровци* или Анговци (2, Ђурђевдан) су дошли из Иќимаца са Дзановцима. — *Аргил'евци* (3, славили Светог Атанасија) су се око 1904 иселили из Дорбалије. — *Бузаџијвци* (1, Светог Атанасија) су избегли из истога места заједно с Аргилевцима. Стојан био бозаџија. — *Тиновци* (3, Светог Атанасија) су с Аргилевцима побегли из Дорбалије. — *Чанка* (2, Светог Атанасија), — *Ил'ковци* (2, Светог Атанасија), — *Кицовци* (2, Светог Атанасија), — и *Ајтистани-Трајковци* (2, Светог Атанасија; надимак су добили зато што су били лени, „ајтистани") су засебни родови, али су сви заједно избегли 1912 године из Дорбалије. — *Минговци* (6, Ђурђевдан), — и *Ташовци* (2, Ђурђевдан) су два засебна рода, али су заједно избегли из оближње разрушене Асанлије 1912. — *Аџи-Наковци* (1, Ђурђевдан), — *Кокони* (4, Ђурђевдан), — и *Ласовци* (1, Ђурђевдан) су три засебна рода, али су заједно 1941 пребегли преко Дојрана из суседне Аканџалије на грчкој страни.

Исељене породице. Петковаца има у Ђевђелији (1, 1949) и Дзанговаца у Турнову у Струмици (1, 1937).

И поред тога што старинаца има око двапут мање од досељеника (првих 10 родова са 18 домаћинстава, а других

17 са 38), између једних и других је уже етничко јединство било још пре почетка заједничкога живота у Николичу, јер су скоро сва њихова насеља била у суседству и зато што су безмало сви припадали истој предеоној и етничкој целини, Ђолбашу или Горњем Пољу. Никуличани, опкољени турским и читачким становништвом и зависни од њих у току више векова, примили су неке народне особине својих суседа. Под њиховом влашћу, они нису могли ни да се истакну у борбама за ослобођење свога народа од ропства. Мада је у Ђолбашу припремао народ на устанак Чернопејев из Луковеца у Бугарској, и поред тога што су многи сељани имали пушака („малиери“) и метака, становништво се није дигло о Илињдану зато што је по страни од борбе била Тракија, чијем је телу припадао и Ђолбаш. Из бојазни од казне, и Никуличани су тада предали оружје турским властима.

НОШЊА

Становници Никулича су до Ослобођења (1912) и Уједињења (1918) били одржавали своју стару народну ношњу. На промену ношње и на напуштање многих делова и облика њених је, поред ратних неприлика, деловала близина градскога насеља Дојрана. Данас се и код мушких и код женских лица може видети и наћи само нешто од старе ношње.

Старо *мушко* летњо одело је било мало другојаче од зимског. На ногама су одрасли носили беле или црне „чòрапи“ од вунене пређе, али са црним врвцама („врви“). Зими су преко њих обували беле вунене „обѐла“, такође са црним врвцама. За обућу су имали опанке („пинци“) од волујске или свињске коже („од бишка“). Преко доњега дела тела су облачили „гашти“ од белога домаћега платна памучног („од бубàјк“), дугачке до чланака, са широким завршетком ногавица, и с учкуром. Лети су ишли по њима. На горњем делу тела је до коже била „кошу̀л’а“, такође од бела памучна платна, дуга „до колѐна“, са два до три „клина“, који су јој давали ширину на доњем делу. Носила се преко гаћа, а када су за хладнијих дана сељани облачили преко гаћа „потȕри“ од црнога танког домаћега сукна („лито“), том приликом су је у њих увлачили. Над кошуљом су зими имали „елѐк“ од шарене „алаџе“ који је досезао до појаса. Испод његова доњега краја се скоро целом својом ширином видео „поис“, којим се притезао струк са гаћама и потурама. Његова дужина је била три до четири метра, а ширина до две педи. Код млађих је био црвен, код старијих мрк или црн, а код свих већином с уским белим и ретким пругама које су се укрштале уздуж и попреко. За време хладнијих дана и о празницима или свечаностима су мушкарци обла-

чили и „лебадѐ“ од црнога вуненога сукна с оптокама, дугог до ниже појаса, а зими и тамну „гуну“, која се спуштала до ниже колена. Код неких је била постављена крзном. На глави су за време Турака сви одрасли Никуличани имали фес без кићанке. Пастири су за кишних дана носили „черга од бела вәлна сос капал'уцка“. Она је могла бити и од кострети („козина“), али су је, да би избегли њену крутост, давали у ваљавице („тупавици“; „тупа̂на је помека“), којих има у недалеком Бавча-Бозу крај Органџалије.

Код *жена* су чарапе биле од беле или шарене вунене пређе. Опанака је код њих одавна нестало. Сада носе дрвене „на̂ла̀ни“ и кожну обућу („па̂пу̀ци“). Њихове старе кошуље су такође биле од белога памука, дуге до листова. На грудима су биле отворене, али се нису ничим закопчавале. Имале су „клинове“ и „право платно“. По доњој ивици, по крајевима рукава, груди и око врата су биле извезене шареним концима у разним облицима, најчешће као „крсчина“. На боковима а кашто и на рукавима су свечаније кошуље биле „кинѐти“ (ажурне) и украшене свилом („коприна“). Кошуља је покривала оба дела тела. Над њом се облачила „антерија“, бела за девојке или „сина“ за старија женска лица, дуга колико и кошуља. Имала је и „ра̂ка̀ве“. Некада је било веза и по њеним ивицама. Преко антерије се носио „елѐк“ до појаса, црвен за девојке или шарен за старије (обично од алаџе, са црвеним, модрикастим и „жәлтичким“ пругама). О свечаним приликама су девојке и невесте имале беле саје („саји“) са црним оптокама („гајтани“), а старије жене „сини саји“. У најновије време су се под утицајем Дојрана појавиле код неких жена и „за̂ба̂ни“ од сомота. Оба та свечана хаљетка су била дуга као и кошуље или антерије. И жене су носиле „лебадѐ“, али постављено кожом. Испред скута су имале шарени вунени „предник“ (прегачу) који су саме ткале. За радних дана су носиле прегачу од тањега куповног платна. Млађи женски свет је на глави имао свилене повезаче („кә̂враци“), а старији „тапала̀ци“. Косу су и млађе и старије чешљале на раздељак („па̂тѐц“) посред темена, а од оба сплета правиле плетенице („плитки“) и пуштале их по леђима[28].

ПРИВРЕДА

Никуличани и остали Македонци из суседних и оближњих села у Ђолбашу су све до Ослобођења од Турака, односно до прве државне деобе земље тежацима, били наполичари („јареџији“). Цело подручје њихова села је било власништво моћног Али-беја или Алај-беја из Дојрана, који је држао и земљиште од потока Дервиш-Дерета јужно од града до иза Никулича на северу[29]. Крајем 1912 је бег избегао у Грчку, а 1922, за време рата Турака и Грка у Малој Азији, каже се

да су га Грци уморили у гашеном кречу. Становници Никулича су се одувек бавили мешовитом привредом. На то су их од старине упућивала три привредна простора: планина на северу, равница око села и ниже њега, и језеро. По падинама Беласице расте ретко храстово дрвеће, па не подмирује потребе за грађу и гориво. По њима и ливадама око села пасу стада оваца, којих у селу има око 1800 глава. До 1948 је било до 1500 коза. Тада су сељани имали знатно више млечних производа, па су један њихов део износили на тржиште у Дојрану и суседним градовима. Говеда има близу 150 грла, а бивола око 40. Највише служе за вучу. Коња је врло мало, а магараца до 50. Свака кућа се стара да за зиму угоји бар једну свињу. Од живине се највише гаје кокоши. Њихова се јаја често продају у градовима. Највећа површина ораница је под кукурузом, али најбоље успева раж. Пшеница се мање сеје. Пре ратова за ослобођење и уједињење се у приличној количини гајио „црн овес“, који се сејао ујесен (око Крстовдана) а жњео о Петрову дне („на Петрȍв“), и био је добар за исхрану стоке. Благо поднебље Никулича допушта многим биљкама и неком растињу из подручја Средоземнога Мора да донесу своје плодове. У сеоским потесима расту и сазревају беле и црне смокве, шипци („калинки“), кикирике („кикирѝги“). Грожђа има у знатној количини, а расте на ниском чокоћу мање неголи на уздигнутим „одринама“. Има доста јабука и шљива. Другога воћа је мање. За време турске владавине је памуку посвећивано мање земљишнога простора[30], мада је тада његова цена била висока („една бела меџедија ока“); сада се виђају веће површине под њим. Становништво се прилично много бави гајењем ниских дудова и свилених буба („кожурци“), од којих има добре приходе. Од 1954 су почели да саде пиринач. Свака кућа има у своме дворишту или више села, крај воде, градину са разним поврћем (већином луком, паприком, купусом), али им не преостаје за продају. И данас још већи део сељана оре ралом које набављају на тржишту у Струмици. Доскора су врли дикањама („сос дикȁјни“), којих, по тврђењу мештана, још има у суседној Аканџалији (на грчкој страни). Поред тога што у никуличкоме делу Језера има много риба, становници се мање баве том врстом лова. Рибарство је најразвијеније у Дојрану, на месту где је данашњи Нови Дојран[31].

ИЗВОРИ И ОБЈАШЊЕЊА

[1]) У погледу сродности живота, обичаја и особина народа видети у *Срйском етнографском зборнику* (скраћено: *СЕЗб)* XL (Београд и Земун, 1927), у раду Стевана Тановића „Српски народни обичаји у Ђевђелиској кази“, — а у вези са говором, у *Македонском йрегледу* (скраћено: *МПр)* X-1 и 2 (Софија, 1936), 103 до 117, у чланку Георгија Поп-Христова „По-забележителни особености на Кукушко-дойранския говоръ“.

[2]) *Сборникъ* за народни умотворения, наука и книжнина (скраћено: *Сб*) X (София, 1893), 680, 681 и 687, у чланку непотписана Васила Кэнчова „Великденска расходка по Поленинско“ од 646 до 715; П. Јанковић у Цвијићевим *Основама* за географију и геологију Македоније и Старе Србије (скраћено: *Основе*) III (Београд, 1911), 915; Д-р Јевто Дедијер: *Нова Србија* (Београд, 1913; скраћено: Дедијер), 155; Војислав Радовановић у *Народној енциклойедији* српско-хрватско-словеначкој (скраћено: *Народна енциклойедија*) I, код речи „Дојранско“ бележи предео као „Ђолбаши (Глава Језера)“, али наводи и „Дојранско“ и „Поленинско“, имена која су настала утицајем управе у граду, али која обухватају већи простор од природних граница Ђолбаша.

[3]) На листу „Струмица-Ђевђелија“ карте Војнога географског института Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у размери 1:100.000 из 1926 године (скраћено: Лист „Струмица-Ђевђелија“); тај назив је без икакве сумње записан према немачкој карти у размери 1:200.000 из времена Првога светскога рата, у којој на истоме месту стоји назив „Gölbašan“.

[4]) *Основе* II (Београд, 1906), 406, — и III, 914.

[5]) Толико је имао, по *Македонији* Васила Кэнчова (Софија, 1900; скраћено: Кэнчов), 162, и по Георгију Трајчеву у књижици *Дойранъ и неговото езеро* (Софија, 1923; скраћено: Трајчев), 10; али је раније имао, по Иванићу у *Маћедонији и Маћедонцима* (Београд, 1906; скраћено: Иванић), 135, „до 8000 становника“; пред Први светски рат (1914) је, по *Дојрану и Дојранском Језеру* (Београд, 1925), 6 и 25, од Јеремије Павловића (скраћено: Павловић), спао на око 4000, — а по чланку „Дојран“ од Војислава Радовановића у *Народној енциклойедији* је 1924 спао на 328 лица.

[6]) Дедијер, 157, бележи његово име, зацело по *Основама* II, 907, као „Иһимско“; пре тога је у *Сб* IX, 669, било записано као „Екимци“; а на карти немачког издања из времена Првога светскога рата и као „Хекимџе“.

[7]) За њихове становнике старији Никуличани кажу: „Гӑрбасо̀вци не зна̀јале турцки. Сэте са Чита̀ци. Чита̀к значи: не знае турцки, а се прае Турчин“.

[8]) Кэнчов, 162 до 164 и 185; Дедијер, 155; *МПр* X-1 и 2, 106 и 107, где има другојачих података, особито за становнике Никулича, Дорбалије и Патароса, који се не слажу ни са мојим наводима.

[9]) Према *Сб* IX, 669, Иһимци („Екимци“) су некада били на коси према Боски (Боскији), а потом се спустило на почетак равнице. Од Руско-турскога рата су га суседни Турци почели нападати и пљачкати, па су његови становници избегли у суседна села и у Дојран. Старе

куће су, по моме сазнању, све до 1912 и 1913 биле исељеним власницима као појате за стоку и за склањање ратарских справа. Последње исељавање из њих се догодило око 1894 године.

[10]) *Основе* II, 406, — и III, 913.

[11]) *Основе* II, 406.

[12]) Њихова имена видети код Трајчева, 32 до 41, Бориса Д. Јанишлијева *Гр. Дойранъ (Полянинъ, Пулинъ)* (София, 1936; скраћено: Јанишлијев), 25, а више о рибама и у делима наведеним у напомени 31.

[13]) О поднебљу Дојрана видети код Дедијера, 156, и Трајчева, 6 и 2) до 32.

[14]) За време мога боравка у Никуличу је дувао два дана.

[15]) П. Јанковић у *Основама* III, 911, а по њему и Дедијер на страни 84 наводи друга имена за ветрове, а Павловић, 12, понавља то исто.

[16]) *Сб* IX, 670 и 681; Кънчов, 164 и 325.

[17]) *Именик* насељених места Југославије (Београд, 1951).

[18]) *Основе* III, 908 (где омашком стоји „Никурић"), 915; Дедијер, 155.

[19]) Иванић, 144; Павловић, 100; Лист „Струмица-Ђевђелија".

[20]) Ат. Т. Илиевъ у чланку „Турски изговоръ на български мѣстни имена" у *Списание* на Българската академия на наукитѣ, книга XIV (София, 1917), 122: „*Николичъ*, село въ Дойранско, съ първообразъ *Николица*, както се е наричал още прѣзъ XII и XIII в. въ албанскитѣ прѣдѣли единъваженъ търговски градъ, можеби по името на извѣстния Самуиловъ пълководецъ Николица, който въ началото на XI в. е билъ управитель в Сервия, сегашно Селфиџе. Има и въ Гърция мѣстно име Νικολιτσι" (потом наводи четири старија писца и њихова дела у којима се јавља такво име).

[21]) Otto Franck: *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde* (Leipzig, 1932), 55.

[22]) Кипова и разних старина има на многим местима око Дојранскога Језера, о чему видети код Душанке Вучковић-Тодоровић „Неколико археолошких предмета крај Дојранског Језера" у *Музеји* VII (Београд, 1952), 164 до 167.

[23]) Павловић, 100.

[24]) Особито Риста Заовског, који је најстарији човек у селу. Он каже да је имао четрнаест година када се у Ђевђелији градила железничка пруга („маћин'та"), а сматра да је 1954 имао 110 година. Ако је тачан број година који наводи за се када се градила железница од Скопља до Солуна, тојест 1875, излази да нема више од 93 године.

[25]) *Сб* IX, 681.

[26]) Кънчов, 164.

[27]) Кънчов, 163, наводи насеље „Карлюбаси" између Буламачлије и Ерџелије, која су североисточно од Дојранскога Језера, али га нема на картама које су ми при руци.

[28]) О градској ношњи, која је била слична сеоској у Никуличу, видети Трајчева, 8 до 9; Павловића, 56 (оскудно); и Јанишлијева, 59 до 60.

[29]) Њега помиње и Јанишлијев, 21.

[30]) Дедијер, 156, наводи да „нигде овде нема културе памука".

[31]) Видети о њему код Иванића, 144; у *Основама* III, 918 до 922; Дедијера, 152 до 154; Цвијића у *Балканском Полуострву* I (Загреб, 1922), 286 до 287; Трајчева, 41 до 52; Павловића, 38 до 49; и Јанишлијева, 24 до 32.

Branislav Rusić

NIKULIČ

(Zusammenfassung)

Nikulič ist das einzige Dorf mit mazedonischer Bevölkerung, das nach der Befreiung von den Türken (1912) und nach der Abgrenzung mit Griechenland in Serbien und nachher bis heute in Jugoslavien geblieben ist. Es liegt nördlich vom Dojransee, unweit der jugoslavisch-griechischen Grenze an dem Ort, wo sich die Berglehne von Belasica im Norden und die Ebene im Süden berühren. Das ganze Seegebiet von Dojran wurde während der türkischen Verwaltung „Gölbaš" genannt. Sein ehemaliger slavischer Name war „Pole" oder „Gorno Pole" (d. h. Feld bzw. Oberfeld), der aber beinahe aus dem Gebrauch kam. Auf diesem Gebiet bestanden damals zweiunddreissing Ansiedlungen: in fünf wohnten die orthodoxen Mazedonier, in einem die mohamedanischen Mazedonier („Čitaci"), in neun die gemischte Bevölkerung und in siebzehn die Türken. Als Verwaltungs- und Wirtschaftsmittelpunkt aller Ansiedlungen war die kleine Stadt Dojran.

Das Dorfsgebiet ist nicht allzu geräumig. Im Norden ist es gebirgig, im Süden aber flach bis zum See. Es gibt etwas Buschgehölz und mehr anderes Gewächs (besonders Obstbäume). In den Gebirgen gibt es Wild und im See ziemlich viele Fische. Die Ortsnamen um Nikulič sind öfters slavisch als tü kisch Das Dorf ist mit den Städten Dojran, Đevđelija und Valandovo durch einen Weg verbunden. Wegen seiner niedrigen (210 M. über Meeresf äche) und wegen seiner vor den nördlichen Einflüssen geschützten Lage ebenso wegen seiner Offenheit gegen Süden, hat Nikulič abgeändertes mediteranisches Klima, infolgedessen gedeihen da sowohl da das südliche Obst (Granatäpfel und Feigen) als auch Baumwolle und Erdnüsse.

Nikulič soll seinen Namen nach einem gewissen Nikola erhalten haben (wahrscheinlich durch die Form „Nikolić"). Zuerst wurde das Dorf etwas höher von seiner heutigen Lage gegründet und ist dann erst gegen die jetzige Staatsgrenze, endlich seit 1912 auf den heutigen Ort geschoben worden.

Die Bauernhäuser in den alten Orten waren niedrig und einräumig (auf einer Seite wohnten die Menschen und auf der anderen die Haustiere) und mit Rohr- oder Strohdach bedeckt. Heute sind beinahe alle Häuser zweistöckig gebaut. In dem oberen Teil befindet sich der breite und offene Balkon, „polata" oder „pulata" genannt. Die Häuser sind mit „türkischen" Dachziegeln bedeckt (s. die beiliegende Photographie). Es gibt auch Nebengebäude neben dem Wohnhaus und im Hof. Im Hause werden verschiedene aus Holz, Ton oder Stein, weniger aus Metall erzeugte Gegenstände und Geschirr gebraucht.

Nikulič zählte in Juli 1954 346 Einwohner (164 männliche und 182 weibliche Personen) die in 27 Sippen oder Familien mit 53 Häusern eingeteilt waren. Von den Altangesessenen gibt es 10 Sippen mit 18 Haushalten und von den aus der Nähe Angesiedelten 17 Sippen mit 38 Haushalten. Die Einvohner haben besondere ethnische Kennzeichen zum Unterschied von den Nachbargebieten. Die Uebersiedlung von dem Dorf war ganz unbedeutend. Die Einvohner von Nikulič behielten bis zum 1912 bzw. 1918 ihre Volkstracht; später fingen sie an, diese Tracht durch städtische Bekleidung zu ersetzen. Bei den Männern bemerkswert sind die Bauernhosen „poturi" genannt, die durch einen roten Gürtel zusammengezogen wurden und bei den Frauen die obere Bekleidung „saja" (weiss bei den jungen und blau bei den älteren).

Zu der Türkenzeit war das Dorf das Eigentum eines Beys und dessen Einwohner arbeiteten als Pächter. Nach der Befreiung von den Türken (1912) und nach der Vereinigung (1918) beschäftigen sich die Einwohner mit verschiedenen Wirtschaftszweigen (Landwirtschaft, Viezucht und Fischerei).

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје
Историско-филолошки оддел, Книга 8 (1955)

Тираж 1000 примероци
Печатено во печатницата при Филозофскиот факултет во Скопје
Излезе од печат во месец јуни, 1957.